

הפני

כתב עת מוצא לאור על ידי
מוסד יצחק בר ייעור
של פועלי אגודת ישראל

בתוכן:

- 1 סימני מילתא היא / המערכת
- 3 לדרכו של בית המדרש לרבנים / הרב ד"ר מ' אויערבך זצ"ל
- 8 על זהות והזדהות / פרופ' מרדכי ברויאר
- 12 לקראת שנת השבע / הרב קלמן כהנא
- 17 שמיטת תרמ"ט במזכרת בתיה (המשד) / א' ארקין
- 36 על השרשרת זרעים בשביעית / יונה עמנואל
- 45 האם מותר לאחר את שאלת הגשמים ? / הרב ש' דוד
- 51 ההגבלות על העיסוק השכלי לפי מהר"ל / הרב מ' צוריאלי
- 59 גילו ברעדה / ד"ר צבי ביברפלד

על ספרים ועל סופריהם

- 63 "הרא"ש וצאצאיו" מאת אברהם חיים פריימן הי"ד

בפ"ד ירושלים תשרי תשמ"ז • כרך כז, גליון א • המחיר — 4 שקל

מנחם שנתני : בישראל 12,50 שקל • בחוץ לארץ — 10 דולר

כתובת המערכת : רח' צפניה 26, ירושלים, טל' 288883

סימנא מילתא היא

מנהג ישראל עתיק לאכול בליל ראש השנה מאכלים שיש בהם סימן טוב לשנה החדשה, שהרי "סימנא מילתא היא" (הוריות יב, א וכן כריתות ו, א) וחכמינו מציינים ירקות מיוחדים, בהם מקיימים מנהג זה. אין בסימנים אלה משום הגדרה של השנה המסתיימת אלא בקשה וסימן של תקווה לעתיד. גם יהודי הנמצא במצב קשה, מתעלם בליל התקדש החג מכל מה שעבר עליו, הוא טועם מאכלים המעידים על תקווה טובה והוא חדור בטחון לקראת השנה החדשה.

ואם ביחיד כך, קל וחומר בציבור. גם סימנים מדאיגים בחיי העם אינם מונעים את התקווה בפרוס השנה החדשה. אבל גם היחיד וגם הציבור מצווים להתבונן על מאזן המעשים בשנה שחלפה. אי אפשר להתעלם מתופעות חמורות בחיינו הציבוריים, כאשר השנאה בכל שכבות העם מתגברת. יש גילויים של שנאה עצמית המסכנת את עצם קיומנו ח"ו. ובתוך גלי השנאה מתגלים גם תופעות של שנאה כלפי שומרי תורה ומצוות. גם בתוך מחננו לא הכל שפיר, הן ביחסים בתוך המחנה, הן ביחסים כלפי אחים תועים ומתעים. כוונה טובה אינה מחפה על חילול השם. כל סופר סת"ם יודע שקצת לכלוך סותם את הרגל השמאלית של האות ה' וכך הופך חילול השם לחילול השם ח"ו. ומי גרם לזה? קצת לכלוך. ←

לקראת השנה החדשה אנו מבקשים את קוראינו למלא את תלוש ההזמנה בדף זה (או להעתיקו) ולשלוח לנו בהקדם.

דמי מנוי לשנה (4 גליונות) — 12.5 ש"ח. בחוץ לארץ — \$ 10.

לכבוד

מערכת המעין

רחוב צפניה 26

ירושלים 95301

הריני חותם בזה על מנוי שנתי ל"המעין" ומצרף בזה דמי מנוי.

השם — — — — —

הכתובת — — — — —

העיר — — — — —

מיקוד — — — — —

חתימה

עם הופעת הגליון הקודם של המעין, הופיע הגליון המאה. בחיי הנצח של עם ישראל אין חשיבות למאורע זה, אבל אנו מרשים לציין עובדה זו. "סימנא מילתא היא", סימן לעבר ותקוה טובה לעתיד. במאה גליונות של המעין משתקף רצון כן להשתתף בבנין עם התורה בארץ התורה. המעין מייצג דרך ביהדות הנאמנה; אנו מייצגים ציבור המעוניין במחקרים תורניים, במאמרים בפרשנות המקרא ובתולדות עם ישראל, בליבון בעיות הלכתיות ובויכוח מכובד בליבון בעיות. כמו כן מלווה המעין את בנין הארץ על פי התורה ונותן מקום לליבון המצוות התלויות בארץ, אשרינו שזכינו לכך להתמודד עם שמירת מצוות אלו על אדמת ארץ ישראל. מערכת המעין מציינת בסיפוק כי כל השנים משמש כתב העת במה לרבנים וסופרים היושבים עדיין בארצות הגולה. קוראים רבים בחוץ לארץ עלו ארצה ומערכת המעין רושמת בסיפוק כל שינוי כתובת מחוץ לארץ ישראל. תפקידו של המעין להוסיף חכמה ודעת. מאמרים רבים באים לעורר מחשבה ולהעשיר את ידיעות הקוראים. אין לראות את חשיבות המאמר רק במסקנות שהציע הכותב. חומר ומקורות לחוד ומסקנות לחוד. ואותו דבר לגבי מאמרים בנושאים הקשורים במאורעות הימים. הרב יעקב יחיאל ויינברג זצ"ל אמר "היהדות אינה ספה עבור עצלני המחשבה". לקראת השנה החדשה הבעל"ט אנו מברכים את כל בית ישראל בברכת שנה טובה ומבורכת, שנת שלום ואחדות, שנת אחוה ואימון, וכן שנת שבתון לארץ.

המערכת

הרב ד"ר משה אויערבך זצ"ל

לדרכו של בית המדרש לרבנים בברלין *

מתאים יום ד' תמוז ליום אזכרת הרב ד"ר שמואל הכהן גרינברג זצ"ל¹. ביום פטירת הגאון ר' עזריאל הילדסהיימר זצ"ל, המייסד של בית מדרשנו לרבנים, עורכים אנחנו אזכרה להאי גברא רבה שהקדיש רוב כחו למוסד הגדול הזה. תהי הרצאתי מוקדשת גם לנפטר הדגול וגם למוסד אשר בו היה בבחינת לומד ומלמד — נשא ונושא.

בעוונותינו הרבים, פאר היהדות בגרמניה — עבר, אך רואים אנחנו את חסדי ד' שהשאיר לנו שריד. ואנחנו, שרידי היהדות הזאת בארץ ישראל, מודים על העבר — שנתן לנו את חינוכנו, על ההווה — שזוכים אנו לחיות, ללמוד וללמד באה"ק, ונתפלל על העתיד — כי נזכה למסור לדורות הבאים אחרינו, עד ביאת משיחנו, את ערכי היהדות הנאמנה בגרמניה על מנת שיצטרפו למזוג ערכי כל שבטי ישראל. היה זה צעד נועז של הרבי² ר' עזריאל זצ"ל — לייסד בית מדרש לחנוך רבנים חרדיים, אשר ישלב בחינוכם תורה ומדע. בהיסטוריה של עמנו מוצאים אנחנו כמה

* מאמר זה מהווה תמצית דברים שנאמרו ע"י הרב משה אויערבך זצ"ל באזכרה לרב ד"ר שמואל גרינברג זצ"ל שנערכה בתל-אביב ביום ד' תמוז תשי"ט, והועתקו מכתב-ידו. בשל מועד האזכרה, אשר חל ביום פטירתו של ה"רבי", ר' עזריאל הילדסהיימר זצ"ל. — מצא ר"מ אויערבך לנכון להקדיש את רוב דבריו לזכרו של ר' עזריאל הילדסהיימר זצ"ל ולהנצחת מסעלו הגדול - בית המדרש לרבנים בברלין.

בית המדרש נוסד בר"ח חשון תרל"ד, ובמלאת 113 שנים להוסדו — יש ערך וענין בפרסום דברים אלו הכוללים הרהורים והתייחסויות לדרכו של הסמינר לרבנים מאחד מגדולי תלמידיו של מוסד זה, אשר זכה להימנות במשך שנים (תרפ"ג — תרצ"ה) על בכירי צוות ההוראה שלו [וראה — הרב ד"ר משה אויערבך: הגאון רי"י ויינברג זצ"ל בחבר מורי ביהמ"ד לרבנים בברלין. ספר הזכרון להגרי"י ויינברג זצ"ל, הוצאת פלדהיים — ירושלים תש"ל, עמ' שצ"ט — שסא].

1 הרב ד"ר שמואל הכהן גרינברג זצ"ל נולד במוינשטי שברומניה ביום ד' תשרי תר"ם. למד בישיבת פרשבורג ובביהמ"ד לרבנים בברלין, ורכש את השכלתו הכללית באוניברסיטאות ברלין וגיסן. עם הסתלקותו של פרופ' יעקב בארט, נתמנה הרב גרינברג בשנת 1920 למרצה למקרא בסמינר, ונהיה לאחד מעמודי התווך של המוסד. שימש כנשיא-כבוד של "המזרחי" בגרמניה, ויסד בשנת 1930 את הארגון העולמי "שומרי שבת". עם עלותו ארצה בשנת 1939, התיישב בת"א ופעל בה רבות להחדרת תורה וחסד בין בני הישוב החדש, ואף נתמנה ליו"ר המועצה הדתית של העיר, תפקיד אותו מילא בכבוד ובאצילות. נפטר ביום ו' אדר א' תשי"ט.

2 כך כונה ר' עזריאל הילדסהיימר בפי יהודי גרמניה.

מחכמי התורה אשר איחדו ידיעה עמוקה ורחבה בתורה עם ידיעת חכמות חיצוניות כלליות. שמות כר' סעדי' גאון ורמב"ם — ידועים לכל. בכל הארצות, וגם בגרמניה של המאה ה-19, היו לפני יסוד בית המדרש לרבנים רבנים גדולים בעלי השכלה כללית — ר' עזריאל ור' שמשון רפאל הירש, ולפניהם — ר' צבי בגימין אויערבך, בעל "נחל אשכול", ר' יעקב עטלינגר ור' חכם" יצחק ברנאיש בהמבורג ועוד. אך הם היו יוצאים מן הכלל וכל אחד מהם אישיות גדולה מיוחדת, גדולי תורה אשר הוסיפו לגדלותם התורנית ידיעות כלליות. אבל המוסד אשר ר' עזריאל פתח בחשון תרל"ד, רצה להנך רבנים צעירים בשילוב תורה ומדע.

הרבה חרדים בגרמניה הביטו על התכנית של המוסד בדאגה גדולה, וביניהם גם רבנים אשר בעצמם בקרו קודם לכן באוניברסיטה, כר' צ"ב אויערבך ז"ל. לפני שנים קראתי מכתב של ר' עזריאל לאמו"ר זצ"ל³, בו התאונן על כך שאפילו איש כמו הרב צב"א הסתייג, ור' עזריאל ביקש מאמו"ר זצ"ל להשפיע על אביו ולהסביר לו את הערך וההכרח של בית מדרש לרבנים בגרמניה⁴.

הדאגה היתה כפולה: א) תורה — מה תהא עליה, אם בעתיד הרבנים יקדישו חלק גדול של זמן לימודם לחכמות אחרות ולא יהגו בתורה יומם ולילה. ב) הפחד לאמונה — אולי לא יסתפקו הצעירים ברכשם לעצמם את החנוך האקדמאי הפורמאלי בהשכלה ובמחקר מדעי, אלא יושפעו בידעים ובלא יודעים מרוח הכפירה אשר שלטה - וגם שולטת - ברוב המקצועות של האוניברסיטאות, ועוד יותר - במרציהם.

3 הרב אביעזרי אויערבך זצ"ל (תר"א — תרס"ב), למד תורה אצל אביו והוסמך להוראה ע"י הגאון ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנא. במשך עשר שנים ניהל את ביה"ס היהודי בפירדא (פירט), ועם פטירת אביו, בשנת תרל"ב, נתמנה לממלא מקומו כרבה של קהילת הלברשטט. בתפקיד זה החזיק עד יומו האחרון — במשך כשלושים שנה. ר' אביעזרי היה מגדולי התורה בגרמניה, נמנה על הנהלת ביהמ"ד לרבנים בברלין והיה יו"ר ועד ההלכה של "ארגון הרבנים נאמני המסורת". כאשר חלה דוד-אשתו — ר' עזריאל הילדסהיימר, ולא היה יכול להמשיך ולנהל את ביהמ"ד לרבנים, נתבקש ר' אביעזרי אויערבך לקבל על עצמו את התפקיד, אך סירב.

4 הרב בעל "נחל אשכול" לא היה יחיד בהסתייגותו מרעיון הקמת הסמינר לרבנים (הוא לא זכה לראות במימושו של הרעיון, מאחר ונפטר בכ"ו אלול תרל"ב).

במכתבו אל ר' עקיבא לעהרן ז"ל באמסטרדם, מיום ו' דחנוכה תרל"ג (30. 12. 1872), תיאר ר' עזריאל הילדסהיימר זצ"ל את התנגדותו של הרב מוירצבורג - ר' יצחק דב הלוי במברגר זצ"ל להקמת ביהמ"ד לרבנים, ובדבריו רמז כי אין הרב מוירצבורג המתנגד היחיד לרעיון: "והנה חלילה להרהר אחר צדיק מיוחד בדורו ות"ת ג"כ כמעט יחיד בדורו, וידעתי גם ידעתי כי כונתו רק לשם שמים כאשר ב"ה גם כונתי הוא לזה ורק לזה, כי בלא זה לא הייתי נכנס בעובי הקורה לגולל עלי תרעומות לא מעט מראשי צד שלנו [ההדגשה שלי. נר"א], אבל לבי אינו מרוחק כלל וכלל מעטרת תפארת ישראל הלזה...". (אגרות רבי עזריאל הילדסהיימר, בעריכת מרדכי אליאב, הוצאת ראובן מס - ירושלים תשכ"ו. האגרות העבריות, אגרת כ"ג, עמ' ג').

לא נוכל לומר שהפחד היה פחד שוא.

מובן, שכמעט מן הנמנע, שרבנים צעירים אשר לא הקדישו כל זמנם ללמוד התורה, והקדישו אולי שליש לחכמות אחרות, וגם לא למדו תורה לשמה בלבד אלא לשם מטרה מסוימת - גם אם זו מטרה קדושה - להרביץ תורה ויראה בישראל - שרבנים כאלה יהיו גדולי תורה כמו הרבנים בגרמניה בדורות הקודמים או כמו גדולי ליטא, אשר הקדישו שנה אחר שנה ללימוד בישיבות ורק לשם לימוד. תכנית ביהמ"ד לרבנים כיונה את הלימוד לצרכי ההוראה בקהילות. לימוד הפוסקים הקיף רוב חלקי שו"ע או"ח ויו"ד והרבה סימנים של אה"ע, אבל לא את רוב דיני חו"מ, כי דיני ממונות על פי דין תורה כמעט לא נהגו בגרמני - בתחילה בגלל איסורי הממשלה ואח"כ הורגלו גם רוב החרדים ללכת לערכאות, אף בזמן שהממשלה לא הקפידה. המצב הוטב לאחר מלחמת העולם הראשונה, לאחר שחיילים חרדיים רבים ראו בפולין ובליטא את הברכה שבדין תורה.

והאמונה! לא כל תלמידי בית המדרש עמדו בנסיון, ועם הידיעות של החכמות אשר רכשו באוניברסיטה קלטו פעמים גם השקפות זרות - לא כל כך ע"י החומר האובייקטיבי וגם לא לרגלי צורת המחקר, כי אם עקב התוצאות האידיאולוגיות אשר המרצים הסיקו מן החומר. באופן יחסי, לא היו הרבה צעירים אשר נכשלו בזה, אבל כמעט כל אחד ואחד היה צעיר שבא לתקן - וקולקל, והיו מקרים אשר קולקל על מנת לקלקל. מי שהכיר את הרוח השלטת באוניברסיטאות בסוף המאה התשע-עשרה ובתחילת המאה הנוכחית - רוח אשר אנשיה קראו אותה "בקורת" - בקורת של כל הערכים, אך באמת היתה רוח שקר - הוא יכול לשער את הסכנה אשר היתה צפויה לכל מי שנתפס על ידי נביאי אותה הרוח. ואמנם, תריס נגד ההתקפות של רוח הכפירה היתה תורת האנשים הגדולים - ר' עזריאל וחבריו אשר מצא לעבודתו בקדש, תורתם ואישיותם, אישיות של יהודים מקוריים, אנשי מחקר אמתי, אנשים בעלי ענוה של תלמידי חכמים אשר מעשיהם מרובים עוד מחכמתם הגדולה. הם הגבורים אשר שילבו תורה ומדע, ידיעת התורה, אמונתה וקיום מצוותיה עם דרכי המחקר אשר הוקדשו על ידם להגדיל תורה ולהאדירה. ומותר לנו לקרואם בשמותם - אדוני מורי ורבי ר' דוד צבי הופמן, ר' אברהם ברלינר, ר' יעקב ברט, ר' הירש הילדסהיימר, ואח"כ הצעיר שביניהם - ר' יוסף ווהלגמוט, זכרונם לברכה. יכול להיות, שר' עזריאל עצמו לא ראה כ"כ את הסכנה. הוא היה איש מוצק באמונה ומדע, אשר שום ספק בעניני אמונה לא נגע בו. הוא נולד וגדל בתחילת המאה הי"ט באוירה הטהורה של ק"ק הלבפשטט וחונך שם בילדותו בבית הספר אשר בלי בעיות איחד ידיעת התורה עם ההשכלה הכללית של הזמן. אולי לא עלה על דעתו שאפשר ליהודי נאמן להשתמש בחכמה שלמד באוניברסיטה שמוש אחר מאשר להגדיל תורה.

אבל היום, כשאנחנו מביטים על בית המדרש לרבנים במבט היסטורי, מבינים אנחנו שהוא היה שלוחא דרחמנא ביסדו את ביהמ"ד, אשר למרות הסכנה אשר דברנו עליה - היה דבר הכרחי להצלת היהדות בגרמניה וגם בארצות אחרות. הגיע זמן, בו היו הקהילות יכולות להתקיים כקהילות קדושות רק אם היו להן מנהיגים ומדריכים יהודים בני תורה הנאמנים לתורה ויחד עם זה משכילים, היכולים

להשפיע על בעלי הבתים ועוד יותר — על חינוך בניהם. בית מדרשו של ר' עזריאל הילדסהיימר. העמיד ליהדות הנאמנה מאות שומרי משמרת הקדש. והם לא היו רק שומרים, כי אם גם מחנכי השומרים אחריהם.

מי שמשוה את עמדת היהדות התורתית בגרמניה בעת יסוד בית מדרשו בשנות השבעים של המאה הי"ט, לעמדתה כחמשים וששים שנה לאחר מכן, כאשר מאות רבנים חניכיו הרביצו תורה ויראה ברחבי גרמניה — מבין מה עשה ר' עזריאל ביסדו את בית מדרשו.

ונוכל להוסיף, מה שראו ורואות עינינו פה בארצנו — את פעולותיהם של תלמידי בית מדרשו בכל זרמי היהדות הנאמנה. אלו הן תוצאות מעשהו של רבנו — ר' עזריאל זי"ע ועל כל ישראל.

אך לא רק בהצלחה המעשית רואים אנחנו את הזכות הגדולה של בית מדרשו ומיסדיו, כי אם בהדרכה אשר נתנו לחכמי המחקר הנאמן לתורה, בפרט בזמן אשר המחקר כבר יצא מרשות היחיד לרשות הרבים והיחס בין אמונה לדעה לא היה רק ענינו של המדען כי אם שאלה לכל קהל המשכילים, ובעוה"ר גם לחצי המשכילים. אף כנגד הסגנון המודרני של השאלה העתיקה יש לנו על מה לסמוך — על העמדה החזקה שנתנו לנו מורי בית מדרשו: הקירה לשם האמת וחקירה מתוך ענוה. אופטימיות גדולה, כי לבסוף יבינו כולם כי אין ניגוד בין מדע אמת ובין אמונת התורה. והענוה — לומר על מה שאין אנו מבינים: לא דבר רק הוא מכם (דברים ל"ב מ"ז), ואם רק הוא — מכם (ירושלמי פאה פ"א ה"א).

הרשו לי לצטט דברים קלסיים על דרכם של מפרשי התנ"ך — מדבריו של אדוני מו"ר ר' ד"צ הופמן זצ"ל ומדברי תלמידו הנאמן - ר' שמואל הכהן גרינברג זצ"ל, אשר לזכרו התאספנו הנה. בהקדמתו לפרושו לספר ויקרא, כתב רדצ"ה⁵:

"העיקר השני המוכרח לכוון כל פרשן יהודי הוא ההנחה של שלימות נוסח המסורה, כלומר הנוסח המקובל. המסורה, כלומר הנוסח הכתוב המקובל של כתבי הקודש (על מקרא, נוסח הקריאה של כתבי הקודש - לא נדבר כעת) הינה לפי עדות חז"ל וזה בגילה עם כתבי הקודש עצמם. כל ספר מכתבי הקודש נשמר בזהירות יתר מזיוף. ואם נמצאו במקומות מועטים מאד שינויי נוסח בלתי משמעותיים (השוה ירושלמי תענית ס"ח: ג' ספרים מצאו בעזרה - ספר מעון וספר זעטוטי וספר היא וכו'), הרי הכריעו ע"פ רוב הספרים באיזה נוסח לגקוט. המקומות הקשים ביותר בתנ"ך הושארו ללא הסבר או הסתפקו בפתרון דחוק, אך לא עלה על דעת מישהו שצריך לשנות את הנוסח, שצריך להכניס בו תיקון כלשהו... גם אילו היינו צריכים להודות שהגירסא במקומות מסויימים לא נשארה בלתי פגיעה, הרי היה עלינו מאידך להודות, שאין בידינו אמצעי כלשהו לשחזר נוסחה שנכתבה ברוח

5 [לאור חשיבות הענין תורגם קטע זה מחדש ונדמה לנו שתרגום זה נאמן למקור — המערכת.]

הקודש. כל תיקון המבוסס על נימוקים פרשניים והיסטוריים-ביקורתיים רבים, אין בו כל סבירות להנחה שבצורה זו, ולא בצורה המקובלת, כתב אותה הנביא או המחבר של ספר הקודש. ואם יאמר לנו משהו שמותר לנו להציע "תיקון" ומי שיחשוב שאיננו נכון - יוכל לדחותו, נשיב לו: כבר אנשי כנסת הגדולה הזהירו אותנו "עשו סייג לתורה" ורבי עקיבא (אבות פ"ג מ"ז) לימד - "מסורת סייג לתורה", והיא השומרת אותה מכל סילוף. אילו היינו מוכנים, לו רק פעם אחת, להשלים עם ניסוח אחר, היינו מגיעים בהדרגה לזיופו של המקרא... במשך הזמן היינו מקבלים תנ"ך חדש לגמרי, משופר לדעתנו, אך "לא מחשבותיכם מחשבותי ולא דרכיכם דרכי" נאמר לנו מפי ה'. במקום המקרא הא-לוהי היינו קוראים בספר אנושי. אנו היהודים, ובמיוחד אנו הדבקים ביהדות המקובלת המסורה לנו, אנו מחוייבים לשמור על ספר ה'. לנו הוא נמסר ובידינו הופקדה שמירתו. בנאמנות שמרנו עליו וגם בעתיד הננו רוצים להיות שומרי הנאמנים".

וכתלמיד נאמן של מו"ר רדצ"ה, כתב הרב ד"ר ש. גרינברג בהקדמתו לספרו "לפשוטו של מקרא — מחקרים פרשניים ובלשניים":

"המחקרים האלה, יש להם כיוון כפול: א) לתת פירושים חדשים למקומות סתומים וקשים בכתבי הקדש. ב) להוכיח שגגתם העולה זדון של המפרשים והחוקרים שדרך הבקורת — דרכם, האומרים לפרש כל סתום על ידי שבוש הטופס המסורתי ובהצעת הגהות ו"תיקונים" שונים אשר בדו מלבם, בעטפם בטלית המדע... שמלבד חילול הקדש הם מעלים חרס בידם... אם ישנם עוד מקראות סתומים ומלים עמומות בכתבי הקדש, הרי זה מחמת מיעוט ידיעותינו וקוצר השגתנו.

מקום הניחו גדולי המפרשים לנו ולדורות הבאים... למצוא פתרונים נכונים באמצעי עזר של עיון וחקירה מדעית. אבל רק בגשתנו בחרדת הקדש לבאר דברי א-לקים חיים כפי שנמסרו לנו מדור דור".

דברי הרב ודברי התלמיד יהוו את הסיסמא לכל פרשן יהודי נאמן.

דברתי עד כה על העמדה המדעית של ר' שמואל גרינברג, עמדתו כתלמיד וכמורה נאמן של בית מדרשנו. יש לי להוסיף מלים ספורות על פעולותיו פה כראש המועצה הדתית בתל-אביב.

מה שהוא עשה פה לתקנת העיר העברית הגדולה, בהתמסרו לעבודה הקדושה לעורר ולפעול בתמיכתו התדירה לרבנות הראשית כמעט בכל תחום של החיים הדתיים ובפרט בתחום הכשרות — כל זה לא עשה כיליד רומניה ולא רק כתלמיד ישיבת פרשבורג בלבד, כי אם כתלמיד וכמורה של בית המדרש לרבנים של רבי עזריאל הילדסהיימר בברלין, ברוח המוסד אשר ראה את תפקידו לחנך ולגדל לא רק תלמידי חכמים ואנשי מדע, כי אם עומדים בפרץ בשמירת משמרת הקדש בקהילות, בבחינת "לא המדרש עיקר אלא המעשה" (אבות א' י"ז).

זכרוננו של ר' שמואל הכהן גרינברג ישאר בהיסטוריה של התקופה האחרונה של יהדות גרמניה ובהיסטוריה של ארץ קדשנו. זכר צדיק לברכה.

הביא לדפוס הרב נתן רפאל אויערבך

מרדכי ברויאר

על זהות והזדהות

חוק המדינה מחייב כל אדם מישראל להצטייד בתעודה רשמית המעידה על זהותו ועל נתוניו האישיים. בין הנתונים האלה: שמו, גילו, מינו, קומתו, גון עיניו, הלאום שאליו הוא שייך. בניגוד לנתונים האחרים עורר הנתון האחרון דיון ציבורי נוקב בשל משמעותה הדתית של ההשתייכות ללאום היהודי. מצהיר אדם על היותו שייך ללאום היהודי ויש ואין הצהרה זו עולה בקנה אחד עם דיני ישראל המקובלים. על בעיה זו של זהות והזדהות יהודית — לא ידובר להלן, אלא על בעיית זהותם והזדהותם של יהודים שזהותם היהודית אינה מוטלת בספק כלל ועיקר.

לפני יובל שנים בקירוב עלו לארץ ישראל קבוצות ניכרות של יהודים חרדים ממערב אירופה וממרכזה. נאמנים למסורתם, חשו רבים מהם בתחילה קירבה דתית ורעיונית אל העדה החרדית בירושלים (ששמה באותם הימים היה: ועד העיר האשכנזי), שהרי בייסודה של עדה זו היה לחרדי גרמניה חלק נכבד. יתירה מזו, למעמדה ולזכותה כעדה דתית עצמאית זכתה העדה החרדית במידה רבה הודות להשתדלותם של נציגי היהדות החרדית מגרמניה לפני ממשלת המנדאט הבריטי. היה זה מובן מאליו, אפוא, שעם התיישבותם בירושלים הצטרפו העולים האלה בחלקם כחברים לעדה החרדית. היו ביניהם אף כאלה ששלחו את בניהם, בעלי תעודת בגרות מחו"ל, ללמוד בישיבתו של רב העדה, רבי יוסף צבי דושינסקי זצ"ל, וכאשר זכו להכניס אותם לחופה, כיבדו את רב העדה בסידור קידושין.

עת הדודים בין העולים האלה לבין העדה לא האריכה שנים רבות, והגיעה העת שפרשו ממנה, והיו שפרשו בטריקת הדלת. לא כאן המקום להאריך בסיבות הפרישה הזאת. ההרהור העולה כאן הוא רק זה: כלום חדלו להיות "חרדים" שעה שפרשו מן העדה "החרדית"? הרי לא שינו דבר וחצי דבר באורח חייהם ובאמונותיהם. ואם שאלנו זאת, נוסיף ונהרהר: כלום נחשבו "חרדים" בזמן שהיו חברים בעדה "החרדית"? ברור כשמש שבעיני רבים מבין חברי העדה הזאת לא נחשבו "חרדים" כלל ועיקר, ואכן זאת גופה אחת הסיבות של הפרישה. וכי "חרדי" ייקרא מי ששולח את ילדיו לבית הספר "חורב", או מי שמחזיק מקלט רדיו בביתו, או מי שהולך לבוש בבגדי מערב-אירופה?

מסתבר כי לכינוי "חרדי" היתה באותם הימים משמעות שונה משיש לו היום. לגבי עולים רבים ממערב-אירופה, "חרדי" לא היה אלא תרגום הכנוי "אורתודוקסי"; והואיל ובקהילותיהם שבחוץ-לארץ אמרו שקשה למצוא יהודים "אורתודוקסיים" יותר משהיו הם, הרי שבטבע הדברים התיידדו כאן בכינוי "חרדי". וכך, כאשר נוסד ארגון הנוער "עזרא", שוב היה זה מובן מאליו שהעניקו לו את הכינוי "חרדי". ולא הוטרדו המייסדים על ידי הידיעה שבעדה החרדית מן הדין ראו בגופו של ארגון זה דבר שנוגד את מושג ה"חרדיות" מכל וכל (בתו של ר' משה בלויא זצ"ל ביקרה

ב"עזרא" פעם אחת — ולא יותר). הכינוי "חרדי" בא להוציא מן הלב כל השערה שהם סתם "דתיים", כביכול. והימים ימי השפל של החינוך "הדתי" שבמסגרת הועד הלאומי, ללא ישיבות וללא ישיבות תיכוניות וללא ישיבות הסדר, ואף יהודים יראי שמים, אבל רחוקים מאגודת ישראל (גם אז היו כאלה), שלחו את ילדיהם ל"חורב" ו"לעזרא".

מכל מקום נמצאנו למדים, כי הזדהותו החברתית, הדתית והפוליטית של אדם אינה בהכרח קובעת את זהותו, ושוב — זהותו בעיני עצמו אינה בהכרח עולה בקנה אחד עם הזהות שמייחסים לו אחרים בעלי אותה זהות. רבים חזו וחזוים זאת בבשרם בהזדמנויות שונות. למשל: זכור אותו רגע של מבוכה קלה, כאשר הושמעה הרצאה על ר' שמשון רפאל הירש בסניף פועלי אגודת ישראל בבני ברק לפני כשלושים שנה, והמרצה הזכיר את משה מנדלסון וסיפר שתלמידו של ר' מרדכי בנעט, רב מדינה וריש מתיבתא בניקולשבורג, מצא את רבו כשהוא מעיין בביאור של מנדלסון, וכאשר ראה הרב שהתלמיד נדהם, אמר לו — "מותר לומר על מנדלסון זכרוננו לברכה". אך היתר זה של אותו גברא רבא לא יכירנו מקומו בחוגים חרדיים בדורנו, ואפילו סיפור המעשה אין אוזנם סובלתו, כי אך יצא הדבר מפי המרצה — ואחד המאזינים קם ממקומו ועזב את האולם, ככל הנראה, במחאה. ברור שבעיניו לא היה המרצה חרדי דיו.

וכך קורה זה כמה שנים ביום העצמאות. מאז ומתמיד יש יהודים יראים ומדקדקים במצוות האומרים הלל באותו יום ועורכים סעודת הודיה ודורשים בענייני דיומא — אך מעולם לא לכבוד ממשלת ישראל או לכבוד כנסת נבחרים העם. מאז יום העצמאות הראשון הם עושים זאת מתוך אמונה רמה כי "זה היום עשה ה'", שכן כך למדו בבית מדרשם: התמורות ההיסטוריות המתרחשות לעינינו והמתחזרות את עם ישראל אל במת ההיסטוריה — מעשי ה' המה, ועל כך יש להודות ולהלל ולשבח. וכי מעולם חדלנו לתת שבח והודיה על יציאת מצרים או על הנחלת הארץ מפני שסמוך ליציאת מצרים באה פרשת "וילנו", או מפני שסמוך לנחלת הארץ חטאו ישראל בעבודה זרה? אלה היהודים ה"חרדים", שהודו לקב"ה על תקומת המדינה וחדלו לעשות כן משראו בהתרבות עלבון התורה במדינה ובמוסדותיה — כלום הוברר להם למפרע שתקומת מדינת ישראל מעשה שטן היה? לאומרי הלל ביום העצמאות לא הוברר דבר זה כלל ועיקר. מאמינים הם באמונה שלמה שמתנה טובה שנתן הקב"ה לעמו ישראל, לא פקע החסד הגלום בה משום שיהודים פורקי עול תורה בועטים בה. גם התעלמותם של יהודים "חרדים" ממתנת-החסד של המדינה כמוה כבעיטה בהליכות עולם של הקב"ה. אלא מאי? עמדה שכזאת מקפחת את זהותם ה"חרדית" של אלה הנותנים שבח והודיה לקב"ה, ועליהם לבקש לעצמם זהות אחרת...

דבר זה נחוצ גם מבחינה נוספת, יש בין היהודים האלה העוסקים, דרך עיסוק מקצועי ודרך עיסוק שהלב נוטה אליו, במחקרים בתחום הקרוי מדעי היהדות ויש אומרים חכמת ישראל. כפי שהראיתי במקום אחר, היו קיימות שלוש גישות "אורתודוקסיות" אל חכמת ישראל בין מנהיגי היהדות הנאמנה שבגרמניה. גישה אחת היתה זו של הרב הצדיק ר' עזריאל הילדסהיימר, שאמר ש"מצוה עלינו לתרום את חלקנו" להגדיל ולהאדיר חכמה זו, וכמובן בתנאי שהמחקר לא ידחק לקרן זווית

את לימוד התורה המצווה עלינו. ר' שמשון רפאל הירש גישה אחרת היתה עמו, גישה ששללה את "חכמת ישראל" שלילה עקרונית; וגם ר' יצחק דב במברגר התנגד למעשה בחוקף לגישתו של ר' עזריאל. אולם שניהם מעולם לא יצאו בגינוי פומבי ולא שללו מר' עזריאל את זכותו ומעמדו כמנהיג אורתודוקסי. הגישה השלישית היתה זו של ר' יצחק אייזיק הלוי, ואכמ"ל. ובכן, בוחר לו אדם ללכת בעקבותיו של ה"רבי" ר' עזריאל ולעסוק בחכמת ישראל בדרך המדע ובשיטות המדע המקובלות בעולם, והוא חושב שדרכו היא דרך התום והיושר. אך הרחוב ה"חרדי" של היום רואה דרך זו, דרך "ברלין", כדרך של טעות, של סטייה, אם לא גרוע מזה. ואותו יהודי — את "חרדיותו" קיפת.

ואם נגזר עליו להיות מורחק מן המחנה ה"חרדי", הרי מה שקורה היום בחוגים הקרויים "חרדים" נוטל ממנו את שארית כוח ההזדהות עם "חרדיות" זו. יצר ההריסה וההשמדה אחז בשולי החברה הקרויה "חרדית" והוא התיר את רסן ההבלגה וההתאפקות נוכח גילויי פריקת עול המצוות והמוסר ברחוב הישראלי. והרי ההבלגה וההתאפקות הן צורך חיוני לכל מחנות העם, שבלעדיהן השנאה גוברת והפחד מעמיק והעם ייקרע לקרעים שאינם מתאחים, חלילה וחס. "בשולי" החברה — האומנם? והרי הופיעה מודעה על קירות בתי הכנסת, חתומה בידי רבנים נערצים, המוקיעה בדברים כדרכונות את זיהום הרחוב הישראלי בתמונות שאין עינם של אוהבי תורה סובלתן, אך במקום לרמוז רמז לגינוי הוואנדאליזם של משולחי הרסן הם מוצאים עבורם רק מילים של צידוק והבנה. והנה, בעצם כתיבת המשפט האחרון כבר נחצה גבול המותר בחברה ה"חרדית", שהרי משתמעת ממנו ביקורת על דבריהם של תלמידי חכמים. והנה אמת, על פי דין יש להיזהר בכבוד חכמים, וכל-שכן בסתירת דבריהם. אולם בדיון ציבורי על שאלה צבורית, שדעות חכמים חלוקות עליה, אין זו פגיעה בכבודם ובחוקף דבריהם של חכמי התורה אם בא אדם ומקשה עליהם, בדרך-ארץ ובלשון רכה. בחברה ה"חרדית" אסור להשמיע ביקורת על מעשי חכמים, ולוא בדרך-ארץ ובלשון רכה — אך בתנאי שחכמים אלה "שייכים" לפלג ה"כשר" שבמחנה. חכמים שהם מחוץ לתחום הפלג ה"כשר" — ולוא גדולי תורה אליבא דכל הדעות — דינים אחרים חלים עליהם: את כבודם מצוה להשפיל, בדבריהם מותר לזלזל ודמם הפקר. קשה להזדהות עם "חרדיות" כזאת.

מאורעות ידועים בחברה ה"חרדית" בשנים האחרונות הוכיחו אמת גדולה בדינאמיקה החברתית של כתות דתיות: הקנאות וההקצנה אינן ניתנות לחלוקה. הוה אומר, משעלתה חברה מסתגרת, המתיימרת לגלם אידיאלים שאין טובים, אמיתיים וצודקים מהם, על נתיב של חוסר-סובלנות, של "אני ואפסי עוד", שוב אין מעצור בפניו, ולאחר ניטרול יריביה שמחוץ למחנה היא תעבור ל"טיפול" דומה כלפי יריבים שבתוך המחנה. לפני למעלה מעשרים שנה פירסמתי מאמר ב"המעין" (תשרי תשכ"ה) בשם "אגודת ישראל וה'אורתודוקסיה המערבית'". שבו תארתי את דרכה של תנועה זו מן הפתיחות והסובלנות ההדדית שבראשיתה ועד הצמצום, ההסתגרות והתוקפנות כלפי יהדות "תורה עם דרך ארץ" לאחר חמישים שנות קיומה. מסקנתי היתה שאין עוד לשרידי נאמני יהדות זו מקום באגודת ישראל (גם התכתבות נרחבת עם ר' יצחק מאיר לוין זצ"ל, שבאה בעקבות פירסום המאמר, לא שינתה במאומה את מסקנתי). והנה, לאחר שה"דייטשים" הושבו מחוץ למחנה.

חיפשו לעצמן הקנאות וההקצנה מטרות אחרות, פנימיות יותר, למלחמתן. וכך עלו מעל לשטח יריבויות ישנות בין מתנגדים וחסידיים, בין ליטאים, פולנים והונגרים, בין ליטאים מתנגדים ורוסים-לבנים חב"דיים, בין ספרדים ואשכנזים. לקיים מה שנאמר: "תלמידי חכמים מברים שלום בעולם"..." "ויעשו כולם אגודה אחת"..." וכאן מן הסתם ישאל הקורא (ואפשר ששאל עוד לפני כן): אם יהודים יוצאי בית המדרש של "תורה עם דרך ארץ" איבדו את הזהות ה"חרדית", שמא זהותם היא "דתית" או "דתית-לאומית"? על כך יש להשיב, ראשית כל, שזהות "דתית" איננה זהות כלל ועיקר. בניב המקובל היום "דתי" הוא כל מי שמקיים, במידה זו או אחרת, עיקרי מצוות ומנהגים ואפשר שגם מחזיק באמונות ודעות כלשהן בתחום התיאולוגיה. אבל אין כאן "זהות" המזהה אותו כבעל עמדות מוגדרות בשאלות הציבור והשעה. לפיכך, למשל, אין לדעת במידה כלשהי של הסתברות, לאיזו ממניין מפלגות בכנסת יתן את קולו. ובאשר לזהות "דתית-לאומית", הרי שגם כאן קשה לדבר על זהות, כשהקשת משתרעת מבני תורה מלאי מצוות כרימון ועד ל"ריקנים" שבהם. אף בשאלות ציבוריות ומדיניות קשה לדבר היום על קונסנזוס דתי-לאומי.

זאת ועוד. לחלק מיוצאי אותו בית מדרש יש בעיה מיוחדת לגבי האפשרות של זהות דתית-לאומית. בעיניהם של רבים במחנה הדתי-לאומי — אפשר מאד, בעיני רובם — הם פשוט לא דתיים דים. שכן שואפים הם לשלום ישראל-ערב תוך נכונות לויתור על שטחים ותוך עימות חריף — הן לגבי המעשים הן במחשבה — עם גוש-אמונים. בעיני גוש אמונים (וכן אצל רבים ממצביעי "מורשה" שאינם מזהים את עצמם כ"דתיים-לאומיים") נחשבים הם לאנשי תנועת השלום ה"חילונית", שאין אצלה מושג של קדושת ארץ ישראל והבטחת גבולותיה מפי הגבורה ומצות יישוב ארץ ישראל וכיבושה על פי הרמב"ן. ובכן הם הגיעו לזהות "חילונית" ר"ל. אבל מה יעשו ובבית מדרשם למדו כי הלאומנות המוחזקת כערך עליון — עבודה זרה היא, וכי עם-התורה חייב להשמיע קריאה גדולה ל"התפייסות העמים"; "אל לו לשוביניזם לגדול פרא בעם-התורה" (נחלת צבי, תרצ"ח, חוברת 4—6 עמ' 99). ומי שמטיל ספק באופי השוביניסטי של תנועת "ארץ ישראל השלמה" יתבונן גא במעשי הרצח והטרור אליהם הגיעו שולי התנועה. גם כאן הקנאות וההקצנה אינן ניתנות לחלוקה ולעצירה.

ובכן, לא "חרדי", לא "דתי", אף לא — לאמיתו של דבר — "חילוני". לא "חרדי", שהרי ברור לחלוטין: אילו הוקם היום ארגון הנוער "עזרא", לא היו מדביקים לו את הכינוי "חרדי". לא "דתי", לא "דתי-לאומי", שכן הזהות, ולוא במידה רבה, עדיין איננה זהות.

שגור היה בפי אבי-מורי זצ"ל המשפט: אורתודוקסיה משמעה שמירת אמונים (Orthodoxie ist Treue). אמונים לה' ולתורתו, אמונים לחכמי האמת, אמונים לאבות ולמורשת אבות, אמונים לארץ קדשנו (אבל לא בחזקת ערך עליון ומוחלט שאין לוותר על חלקים ממנה למען השלום). ובשעה שאבא חלם על איחוד כל היראים לדבר ה' תיכנן הקמת ארגון כולל וקרא שמו בישראל: ברית אמונים.

גם זאת זהות יהודית נאמנה.

הרב קלמן כהנא

לקראת שנת השבע

בהתקרב שנת השמיטה נדמה לנו, כי מן הצורך הוא להבהיר כמה נקודות אשר אינן די ברורות בקשר להיתר ההפקעה ע"י מכירת קרקעות ארץ ישראל לגוי. לא גדון באיסור לא תחגם, לא תתן להם חניה. אך נעמוד במקצת על ענין אחד או שנים הקשור בהפקעה הנגרמת על ידי המכירה.

א

ההפקעה של חיוב השמיטה ע"י מכירת השדות לגוי מנומקת ע"י המתירים בהסברו של הכסף משנה את דעת הרמב"ם. הרמב"ם פוסק שאין קנין לגוי להפקיע את הארץ מקדושתה לענין תרומות ומעשרות: גוי שקנה קרקע בארץ ישראל לא הפקיעה מן המצוות (ה' תרומות פ"א ה"י). הכסף משנה מסביר בהסבר אחד (יש לו שם גם הסבר אחר), שכאשר חזר ישראל וקנה הקרקע מן הגוי, הרי היא בקדושתה. אך כל עוד היא בידי גוי יש קנין לגוי.

דעתו זו, שאמנם יש חולקים עליה, טעונה הבהרה. מיד מתעוררת השאלה: אם בזמן שהקרקע בידי גוי הופקעה קדושתה, היאך קדושה זו יכולה לחזור ולחול כשלקחה ישראל מידי גוי. לקיחה זו לא תהא אלא ככיבוש יחיד ואין הקרקע מתקדשת ע"י כך. שאלה זו מוצאת פתרונה בהסבר הניתן ע"י הגאון רש"ז אויערבך שליט"א במעדני ארץ (תרומות, שם) מתוך נמוקיו הוא. הקרקע בעודה תחת יד גוי מופקעת מקדושתה רק לענין שלא חל חיוב על הגידולים שהם שלו. גוף הקרקע שנתקדש בקדושת ארץ ישראל למצוותיה לא נפקע מהקדושה אף בהיותו ביד גוי.

לענין הפקעת הקדושה ע"י המכירה אומר הסבר זה, שאף לכסף משנה, גידולי שנת השמיטה בקרקע הקנויה לגוי אמנם אינם קדושים בקדושת שביעית, אבל אסור לו. לישראל לעבוד בקרקע זו של גוי אף בעודנה בידי גוי.

איסור העבודה בקרקע של גוי מוזכר במפורש בכסף משנה. בראש פ"ד מסביר הרמב"ם שגזרו חכמים על הספיחים באכילה משום עוברי עבירה, שלא ילך ויזרע בתוך שדהו בסתר, וכשיצמח יאכל מהם ויאמר ספיחים הן, לפיכך אסרו כל הספיחים הצומחים בשביעית. ובסוף פ"ד הנו פוסק שאין איסור ספיחים בפירותיו של גוי, שהרי אין הוא מצווה על השביעית כדי שנגזור עליו. בכסף משנה שם מובהר: פירוש דברי רבנו כך הם: עכו"ם שקנה קרקע בארץ ישראל וזרעה בשביעית פירותיה מותרים, כלומר, מפני שהשדה של עכו"ם וגם לא נעבד בה עבודה ע"י ישראל, הלכך מותרים.

בכל אופן לא רק שאוסר הכסף משנה לישראל לעבוד בשדותיו של גוי, אלא אף מחיל גזירת חז"ל על ספיחים שגדלו בשדה גוי כשנעבדה ע"י ישראל.

הנהגת "היתר המכירה" אין לה, כמובן, כל יסוד, לדעת הלומדים שלרמב"ם אין קנין לגוי להפקיע אר"י מקדושתה גם כשהיא ביד גוי. אך כפי שהתבצעה בשמיטות האחרונות אין היא יכולה גם להתבסס על דעתו של הכסף משנה. עבודת ישראל לדעתו אסורה בשדות אלו, ואוסרת ספיחיה.

ב

בדברים שאמרנו יש כבר תשובה לשאלה שנשאלת לא פעם. היאך זה שאין חולק כיום על מכירת חמץ בערב פסח לגוי, ולהפקעה של מכירת קרקע לגוי אין אותה הסכמה. אלא שנסביר עוד ההבדל הברור, שלא קרב זה אל זה כלל.

מצוות לא תעשה היא שלא ימצא חמץ ברשות ישראל בפסח. והעובר עליה עובר על שני לאוין, וכשעשה בו מעשה לוקה. וקנסו חכמים חמץ שעבר עליו הפסח ברשות ישראל שיהא אסור בהנאה.

חמץ שמכרו ישראל לגוי קודם הפסח "מכירה גמורה" (כלשון השולחן ערוך תמ"ח ג') אינו עובר עליו ולא נאסר.

מכירה גמורה פירושה, שיש למוכר גמירות דעת, שהמכירה אמנם תחול, וללא תנאי. ואם אותו גוי אינו רוצה להחזיר לאחר פסח חמץ זה שקנה, אסור לתבוע אותו בדיניהם, או לכוף אותו בשאר כפיות (משנה ברורה שם ס"ק י"ג).

מכירה שאינה גמורה אינה מצילה מידי עבירה. שלומי אמוני ישראל כשמוכרים חמץ בערב פסח, אכן גומרים בדעתם כדי להנצל מעבירה, למכור מכירה גמורה. ואם יבא גוי וירצה לשלם מחיר החמץ אכן ימסרו אותו לגוי.

אמנם יש חשש, שיש אלה ה"מוכרים" חמץ, ואינם מתכוונים למכירה גמורה. אך עם ידיעתם שחמץ זה יאסר באיסור אכילה והנאה לאחר הפסח, יש להניח, שאף הם גומרים בדעתם שתחול מכירה גמורה זו.

ועל זה מסתמכים הקונים חמץ שעבר עליו הפסח, שמכרו ישראל שאיננו שומר מצוות התורה, שלא יחול על החמץ קנס של חמץ שעבר עליו הפסח.

אך בקשר למכירת קרקע לגוי הענין שונה לגמרי. האפשר לומר שיש כאן גמירות דעת של מכירה, אפילו אם המוכר הגוי פרטי של הקרקע שלו, בכדי להפקיעה מחיוב שמיטה? ואם אין גמירות דעת, הרי חלים על השדה ופירותיה כל דיני שביעית, ולא רק חשש של קנס בדיעבד.

ולמעשה. אם ימכור יהודי חמץ בערב פסח, וביום ראשון של חול המועד יפתח החנות המלאה חמץ ויתחיל לסחור בו, מי הוא שיסמוך על מכירה זו. וזה הוא הקורה למעשה ב"מכירת" הקרקע לגוי. בערב ראש השנה של שמיטה הקרקע נמכרת. ובצום גדליה עולים עם טרקטורים וכלי עבודה על השדות ש"נמכרו".

ולא זו אף זו. מי המוכר קרקעות בארץ ישראל? מנהל מקרקעי ישראל הוא המוכר לגוי ישמעאל את כל קרקע הלאום. היש אבסורד גדול מזה? מדינת ישראל מוכרת כל קרקעותיה? ולא לנו יהודי?

אף אלה שהנהיגו את ההיתר לפני שמיטות רבות אף הם לא הנהיגוהו במציאות זו של ימינו.

ג

ועוד שוני במציאות או מהמציאות של היום.

לא נדבר על הצד ההלכתי המודגש ע"י המתירים למכור, ובמיוחד גם ע"י הגר"א קוק זצ"ל "שקרקעות של ישראל באר"י הם מיעוטא דמיעוטא", כך היה אז, מה שאין כן בחסדי השי"ת כעת. ומה עוד שאז הי' שלטון של גויים עם חיובי המס והארנונא שלהם, והיום איפכא הדבר, שגם קרקעות שבידי גויים חייבים בארנונא לשלטון ישראל. ועמד על הדברים באריכות הרב זלמן קורן שליט"א במאמרו שפורסם בקובץ "באפיקי נחלים" (בהוצאת ישיבת בני עקיבא "נחל יצחק" נחלים, קובץ ה' תשל"ג).

כוונתנו לצד אחר של שוני במציאות. כשבוצעה או מכירת הקרקעות מטרתה היתה להציל מאיסורים את כלל החקלאים. היתה או מציאות שהגר"א קוק בתום לבו חשש, שאם יוציאו שם על עוברי חוק השמיטה שהם עבריינים, זה יביא אותם להתפקר יותר ולמרוד בכל הקדוש. היתה או מציאות שהגר"א קוק סבר בתום לבו, שאוניברסיטה עברית בירושלים לא תתיר להורות בקורת המקרא בין כתליה. היתה או מציאות שבחוזה "קרקע הלאום", החכרת האדמות של הקרן הקיימת לישראל למשקים החקלאיים, הוכנס סעיף, האוסר חילול שבת על אדמת הלאום. "היתר המכירה" היה אז נסיון להציל את היישוב מעבירות על מצוות התורה. נסיון מוצלח, או לא מוצלח, אין זה מעניננו כעת לדון בו.

והאם היתר המכירה כיום הוא עבור משקי השומר הצעיר והתק"ם וארגון המושבים? האם בזמננו אנו, ולבשתנו, כשמחוקקים חוק לאסור הצגת חמץ בפסח לראווה, מוציאים מכלל האיסור את המתישבים על "אדמת הלאום", האם אפשר להשוות מציאות למציאות. האם בזמן שבכל האוניברסיטאות בארץ בקורת המקרא מותרת ובריש גלי, האם המציאות זהה?

הרי בימינו ה"היתר" מופנה לאנשים המניחים תפילין, המתפללים כל יום, האומרים שמע ישראל. אז באו להציל מעבירה בדוחק עצום, שפסיקתו אף אז בעיתית היתה עד מאד. וכעת הבעייתיות הופכת, אפשר לומר, לשלילה ממש, ובה רוצים להתיר שמיטה ליהודים הרוצים לשמור על התורה ולקיים מצוותיה. מכל הבחינות ברור הוא ההבדל וגדול עד מאד.

ד

אינני מתעלם מהקשיים שגורמת שמירת השמיטה. בימי בית שני, אף אז, לא מעטים היו קשייה. לא לחינם קראום חז"ל לשומרי שביעית, החקלאים, גבורי כח. אך הגיעו החוקרים למסקנא שעם כל הקושי אכן נשמרה השמיטה בימי בית שני. ובשביל אותו קומץ שומרי שמיטה כיום קושי כפול ומכופל הוא. שהרי הכלכלה במדינת ישראל בנויה, לצערנו ולבשתנו, על אי-שמירתה של השמיטה. כלומר השומר שמיטה כיום שומרה בכלכלה העויינת לשמיטה. אין תכנון כלכלי לשמירתה. המדינה אינה מתכוננת לה.

והרי אפשר היה להקל אם היו מתכננים תכנון של שבע שנים, אם היו לשנה

השביעית מכוונים את כח העבודה מחקלאות לפעולות קונסטרוקטיביות אחרות, ומרכזים אותן פעולות לשנת השמיטה. וכבר נאמרו דברים אלה ע"י מרן בעל חזון איש באחד ממכתביו.

אילו התרבו שומרי שמיטה אין כל ספק שהיה קל יותר להתגבר על קשייה. היתה השמיטה אז עובדא קיימת, שתובעת מהמדינה התחשבות מלאה בה. לצערנו עדיין לא זכינו לכך.

אינני רוצה גם להתעלם מהשאלה מה יהא אם כל המדינה תשמור על השמיטה. בדרך פשוטה, טבעית, יש ודאי לומר שתהיינה בעיות. והבעיא העיקרית היא היצוא של תוצרת חקלאית התופס מקום נכבד בכלכלת המדינה. אך שאלה זו אינה פוטרת אותנו היום מלשמור על מצוה זו. אנו נשאלים שאלות כעין אלה בשטחים שונים. שואלים אותנו שאלה כעין זו בקשר למשטרה, ולצבא. שואלים אותנו שאלה זו בקשר לנמל התעופה העובד בשבתות כבימות חול. ואין שלומי אמוני ישראל פוטרים את עצמם בשטחים אלה, וכעין אלה, מלשמור על מצוות התורה. בעיות כעין אלה אינן נפתרות על יד שולחן ירוק, בתיאוריה. המעשה פותר אותן, כשם שהמעשה פתר את שמירת השבת במגיעת טיסותיה של אל-על.

התורה ניתנה לנו לקיומה ולשמירתה ואין אנו יכולים לבא ולומר שישנו מצב אשר בו עם ישראל איננו יכול לקיים את מצוותיה.

ובקשר לבעית היצוא הרי כבר אמר דבריו הנצי"ב בקונטרס השמיטה שלו בשו"ת משיב דבר. ואלו דבריו: "דמצוי בארץ ישראל העדר גשמי השנה, ואין ליושביה אפילו מים לשתייה (האם אין זה רומז ממש למצב מסויים כיום?), ומי גרע אפקעתא דמלכא במה שהוא מונע על פי מצוותיה, ממה שמונע על פי עונש". ראוי להזכיר שלפני זמן לא רב היה משבר חמור בענף ההדרים. וההתאוששות באה כשהיתה קרה בפרדסי ספרד, הם לא יכלו לייצא, והיצוא שלנו עלה והצלית, ועזר הדבר להתגבר על המשבר.

וממשיך הנצי"ב: "הכלל יש לנו לדעת ולשום אל לבבנו, דכמו קיום האומה הישראלית תחת זרועות עולם, ואין קיומם על פי שכל אנושי הטבעי בהליכות עולם... וכך היא משונה ארץ ישראל מכל הארצות, דעיקר קיומה אין על פי טבע הליכות ארצות הגויים, ואינה תלויה אלא בהשגחת ה' על פי מצוותיו, היינו הפרשת תרומות ומעשרות... וכן בקיום מצות שביעית".

מה יהיה כשכל ישראל ישמרו על מצות שמיטה? מה השאלה? אז יהיה טוב, אז הרי תבוא הגאולה, כשישראל יעלו כולם למדרגה זו של כולו זכאי.

והרי הם הם דבריו של הגאון המקובל, מראשוני הקוראים לחידוש העליה וההתישבות לפני קום היישובים החקלאיים הראשונים בארץ.

הגאון המקובל ר' אליהו גוטמכר זללה"ה, רבה של גריידיץ נפטר בערב שנת השמיטה תרל"ה זקן ושבע ימים. ועוד בשנה תרל"ד דאג לשמירת השמיטה במקוה ישראל שנוסדה בתקופה ההיא. בידנו שני מכתבים בענין השמיטה. האחד בשו"ת שלו (יו"ד קי"ב) מפרשת ראה תרל"ד להג"ר צבי הירש קלישר. והשני בסוף תשובה א' בשו"ת הג"ר חיים אליעזר וואקס בעל "נפש חיה" מהתאריך י"ג למב"י (= למספר בני ישראל, כלומר לעומר) תרל"ד. ובשניהם מובע רעיון אחד. ונביאהו כלשונו בשו"ת נפש חיה:

מצאנו בתהלים ק"ב (א) עת לחננה כי בא מועד כי רצו עבדיך את אבניה וגו'. ועיין ספורנו שם שנגלו לגלות מחמת מאיסת הארץ. ובתיקון זה יבא הגאולה.

כתיב בתהלים פ"ה (ה) רצית ה' ארצך שבת שבות יעקב. ואיתא בילקוט בתיקון המתנות ואז ושבת שבות יעקב. באין זכות הרבה כמו שאמר כמה קראי אחר זה.

ואיתא באלשיך ועקדה שניהם אומרים יחד (ויקרא כ"ו מ"ב): וזכרתי את בריתי יעקב ואף את בריתי יצחק ואף את בריתי אברהם אזכור והארץ אזכור, שקשה למה תיבת אזכור פעמיים שוב בסוף, הא בזה התחיל הקרא. אך אמר הקדוש ברוך הוא וזכרתי, הייתי זוכר זכות אבות, ולא הגליתי אותם, רק הייתי מעניש אותם במקומם, אבל והארץ אזכור, העלובות שעשו לארץ במניעת שמיטות ומתנות הארץ, בלי מציאות למחול. לכך צריך פיתוי האדמה. וגם בשכל האנושי הוא לעשות לפדות האדמה התחלה מאתנו, ושוב יגמור ה'.

ויש לראות גודל התכלית בזה, שהקליפה גובר גם בצדיקים היותר גדולים לבטל הטוב הזה, יען שכל כח הקליפה תלוי בגלות, ובביטול הגלות יבוטל, כמאמר הגמר 'סוכה י"ג.

כהוראת שעה ניתן בשעתו היתר המכירה. הוראת שעה שמשתמשים בה כמאה שנה. האם לא הגיע הזמן לבדוק אותה הוראה? וודאי וודאי שהגיע הזמן לבחון את השעה. ויפה שעה אחת קודם.

גבורי כח עושי דברו! חיזקו ואימצו ויהי השי"ת עמכם גבורי החיל!

יסוד השמיטה בזמננו

ביסוד השמיטה עלינו לדעת שאנו חייבים להתאמץ בכל כחנו לסבב פני הדברים, שסוף כל סוף תהי' שבת הארץ הולכת ונקבעת בכל קדושתה על אדמת הקדש

הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל: אגרות ראי"ה ח"א, סי' רכט

שמיטת תרמ"ט במזכרת בתיה (עקרון)

[המשר]

הלוואת ועד הכוללים שבירושלים למייסדי המושבה

עוד לפני סוף החורף של שנת השמיטה הגיעו אנשי מזכרת בתיה לחרפת רעב ממש. פקידי הברון מנעו מהם כל תמיכה ואף הצליחו לקומם את הברון נגד שומרי שמיטה שבמושבות הברון. מצבם העגום של מייסדי המושבה אילצם לפנות לוועד הכוללים בירושלים בבקשה לקבלת הלוואה, ורק הודות להמלצתו ושתדלנותו של הרב מרדכי גימפל יפה זכו לקבל הלוואה צנועה.

ספרא דדיינא בד"צ דכוללות האשכנזים בעיה"ק ירושלים מתאר את ההתלבטות במתן ההלוואה כדלקמן ["הצפירה" י' אדר א תרמ"ט גליון 27]:

"ובין כה וכה, והאכרים בני עקרון רשו ורעבו, ועלו ובאו מהם לעיר קודשנו לבקש רחמים ועזר לבל יסבלו הרעב עם נשיהם וטפיהם, והרב הגאון החכם הנודע מו"ה מרדכי גימפל יפה ג"י המצויין בין גדולי חובבי ציון, בא בכבודו ובעצמו לבית ועד הכללי שבירושלים, והקהיל שם את כל ראשי הכוללים כולם שבאו לקול קריאתו לכבודו ביום ה' ח"י כסלו, והציע לפניהם גודל החיוב לתמוך ידי האכרים האלה שומרי שביעית העומדים בנסיון גדול כזה...

אז נחלקו בעלי הועד בדעותיהם, מהם אמרו כי איך יעלה על הדעת לנגוע במוכן לעניים, לזקנים, לאלמנות וליתומים שבירושלים ורבים המה אשר בשמעם קול הקריאה רוח ה' לבשם ובכל אות נפשם קמו על נדיבות לרצון להם לפני ה' על הטוב יזכר שמם הטוב... ולזאת עוד הפעם קול כשופר אליכם נרים, אליכם אליכם אלופי בני ישראל, נדיבי עם אלוקי אברהם!

והיה האיש אשר לא שמע לקול הראשון ושמע לקול השני. אתם אלופי ישראל, רוזנים ושועים קצינים ונדיבי עם הלא תדעו, הלא תשמעו כי כשבע מאות נפשות ישראל בני הקולוניות פ"ת ועקרון עטופים ברעב, וקדשו שם שמים ברבים ויטו שכמם לסבול עמל ותלאה להשאר נאמנים לה' ולתורתו, והקם הקימו את דבר איסור העבודה בשביעית אשר מפורש יצא מאת גאוני עה"ק ירושלים ת"ו כאשר כבר העתקנו האיסור במכתבי 'קול מהיכל' אשר יצא לראשונה — לזאת תיקר נא נפשות האומללים האלה בעיניכם, ואל תתנו דמי לכם, העשיר בעושרו, התכם בחכמתו, הנדיב בנדבתו, הצדיק בצדקתו, ורבני ומטיפי עיר ועיר יטיפו דרשותיהם לעורר לבב העם להמצוה הגדולה הזאת, לקבוע

שופרות לשקול כסף הקדשים למטרה הזאת, תנו כבוד לה' אלוקיכם להגדיל פרי ישעכם להחיות כשבע מאות נפשות, אשר עיניהן נשואות אליכם לעזרה...".

במכתב גלוי שפירסם ר' שמואל שולמן מצפת בר"ח סיון תרמ"ט מצוין בין היתר [החבצלת תרמ"ט גליון מס' 35]:

"ולי מה יקרו אמנם אחינו בני המושבות האחרות אף כי בקשו ומצאו להם כח דהיתרא עדיף, אך ביותר חביבים ויקרים בעיני אחינו בני המושבה עקרון, אשר התנדבו בחירוף נפשם לקיים מצוות השמיטה כהלכתה מבלי לבקש חשבונות רבות... על כן הנני אומר אשרי שיאחו ויתזיק בידי אחינו בני המושבה עקרון, ואלמלא לא נוסדה המושבה אלא לקיים את מצוות השמיטה דיינו (ההדגשה שלי — א.א.) (לאות אמת הנני נותן להם מנחת עני חמישה פראנק... להיות לי חלק וצדקה וזכרון במצות השמיטה על אדמת ישראל על אדמת המושבה עקרון) וה' יצו אתם את הברכה באסמם ובכל משלח ידם".

קריאת הקודש של רבני ירושלים מצאה במידת מה הזדקקת אחינו בני ישראל בחו"ל אשר נחלצו לעזרת בני המושבה, כמתואר בעתון "החבצלת" [תרמ"ט גליון מס' 42]:

"פקיא"מ אה"ק באמשטרדם יע"א בשמעם כי אחינו האכרים תושבי עקרון ירעבו ללחם, מהרו לפקוד בטע"ג על אחד הבאנקיירים פה למסור לועד השמיטה חמש מאות פראנק לנהלם בלחם, וגם ממקומות אחרים באיראפא הגיעו בימים האלה בשורות טובות כי נתעוררו ישרי לב לחומלה על אחינו התמימים האלה, ומאספים כסף לטובתם למען יוכלו עבור ימי הרעה עד עת הקציר בשנה הבאה עלינו לטובה. יטיב ה' לטובים, ויתן רחמים גם בלב יתר אחינו אוהבי תורה ומצוותיה לרחם אחינו בני עקרון הנרדפים עלי עשותם מצות השמיטה כהלכתה".

יצוין כי מקרב מייסדי המושבה יצאו לשליחות שני אנשים, ר' חיים-משה פרס ור' יעקב ארקין, לערוך מגבית בחו"ל למען המושבה, ברם, ההצלחה לא האירה להם פנים. האוירה הכללית אצל יהודים רבים בחוץ לארץ היתה נגד כל פעולה הנחשבת כסותרת את פעולות הברון רוטשילד בארץ ישראל. כמו כן ראו רבים בקיום מצות שמיטה חומרה בעלמא שאין להתחשב בה ובודאי אין לתמוך בה. נשמעה אפילו טענה שתמיכה בשומרי שמיטה היא בגדר... "מסייעים לידי עוברי עברה"!

וכך הופיעה ב"המגיד" ניסן תרמ"ט (עמ' 127) ידיעה זו:

אפריקא

אלכסנדריא של מצרים כ"ח אדר"ש תרמ"ט. לפני שלשה שבועות באו לפה שני השלוחים ממושבת עקרון, אשר יצאו לקבץ גזרות בעד אנשי

המושבה השובתים בשנת השמיטה, ובדעתם היה ללכת מכאן אל ארץ אשכנז. להוצאות דרכם לקחו בידם ארבע לי"ש מאשר נתנו למו אנשי המושבה. אולם יהודי מצרים חכמים הם ועינם בראשם ויענום לאמר: "הנדיב הבאראן, אשר תחת מחסהו עומדות כל המושבות באה"ק, איננו צריך לסיוע ועזר מאחרים, ואם ממאנים אתם לשמוע בקולו, קול אב רחמן, ומבקשים תואנה להחמיר על נפשכם את העבודה בשביעית, אף כי גדולי ישראל התירו אותה לכם, הנה אך נרפים אתם ולא לנו להיות מסייעים לידי עוברי עברה ואת נפשכם ונפש עולליכם אתם קובעים". ברב עמל ובכיות עלה בידם לאסוף סך מצער בין אחינו הספרדים והאשכנזים פה שיהי בידם להוצאות דרכם לשוב מכאן למקומם אל המושבה. גם אני הוכחתי על פניהם על כי לא יחוסו על נפשות עולליהם וטפיהם ויעשו מעשיהם זר מעשיהם למורת רוח אדונם הרחמן, בשמעם בקול עלה נדף הפכפך וחנף שהיא חבר לאנשי משחית שונאי הישוב, אשר משנאה התלויה בדבר כאחים יראו להם ובעת צרתם לא יכירום. הם ישחקו בנפשות האכרים התמימים וישימום כחצים למטרת נצחונם, והאומללים כבהמה בבקעה ילכו אחריהם מבלי להביט את האותיות לאחור. הזהרתי את שני השלוחים לשוב לעבודתם ולחדול ממרי, אבל היש לאל ידנו לגרש את השטן המרקד בארה"ק ולהשבית ריב ומדנים?

לא כל היהודים בגולה התנגדו לשמירת שמיטה בארץ ישראל. שומרי תורה רבים בארצות הגולה ראו בסיפוק רב שיש חקלאים שומרי שמיטה בארץ ישראל. הם מחו בחוקף נגד מסע ההשמצות והעלילות שהעלילו נגד מתישבי מזכרת-בית מאידך הצטערו על "הקצר" בין מייסדי מזכרת ביתה לברון וחיפשו דרך איך לשכנע אותו לא להעניש את שומרי שמיטה שבמושבות הברון.

ב"האיזראליט" Der Israelit בעריכתו של הרב מאיר להמן היוצא לאור במיינץ פורסמה ההודעה הבאה [פורסם בעתון "החבצלת" שנת תרמ"ט גליון מס' 41]:

"מהמושבה עקרון באה"ק יגיעונו תלונות אשר אם נאמנות הן, תסובנה יגון ודאגה לכל איש אשר לו לב רגש, רוח משפט, וסבלנות דתית. בני המושבה הזאת שבתו מעבודת שדותיהם בשנה הזאת שנת השמיטה כאשר פקדו עליהם רבני ירושלים; ממלא מקום הבאראן פאן ראטהשילד בפריו, האדון שייד, השתמש בכל אמצעי עוזו להעביר את כל בני המושבה מדעתם זאת למרות רגשות אמונתם, אך כל עמלו נשאר מעל. האנשים האלה סבלו חרפת רעב והעמיסו על עצמם הקרבת קורבנות רבים, לשמור חוקי התורה לדעתם וידיעתם הפנימית. ומה עשה האדון שייד? אומרים כי קרא לעזרת הממשלה התוגרמית להכריח את האכרים כי ישלמו את ההוצאות שהוציא עליהם באראן ראטהשילד עד כה, או כי יעזבו אדמתם.

ברור הדבר כי חלול השם כזה רחוק הוא ממטרת הבאראן פאן

ראטהשילד, ואם יודע הוא מהדבר הזה, ברור הדבר כי פקידיו הוליכוהו שולל.

לכן נבקש מאת כל אלה מאחינו אשר מהלכים להם בבית הבארן ודבריהם נשמעים באזניו לעורר לבבו על מצב עקרון, המעציב ומרגיז לב.

קיטוב העמדות בין חובבי ציון לרבני ירושלים

שמירת מצות השמיטה על ידי בני המושבה העמיקה את הקרע בין מחנה "חובבי ציון" שאימץ ודגל בדעת הרבנים שהתירו למכור את הקרקע לנכרים על מנת לאפשר את העבודה בשביעית, לבין רבני ירושלים.

החרפת היחסים לוותה בהשמצות הדדיות חסרות תקדים מעל דפי העתונות, כאשר שופרם של "חובבי ציון" היה אליעזר בן-יהודה, עורך עתון "הצבי", ואילו מגיד דברם של רבני ירושלים היה ר' ישראל דב פרומקין, עורך עתון "החבצצלת". "חובבי ציון" ראו בפסק רבני ירושלים משום המטת שואה וזריעת חורבן על המושבות ומשום כך לא נמנעו מלכנות את רבני ירושלים בתארים משפילים כ"שונאי הישוב", "כלבים" וכו'.

לעומת זאת, רבני ירושלים ראו ב"חובבי ציון" אשר עודדו את העבודה בשביעית, כמי שבאים לקעקע את חומת הדת, ולטשטש את ייחוד עם ישראל וארץ ישראל משאר הגויים והמדינות.

לא בכדי שימשה המושבה מזכרת בתיה, אשר קיבלה עליה לנהוג ברוח פסק רבני ירושלים, מטרה לחצי "חובבי ציון" בהתקפתם הלשונית נגד רבני ירושלים. בסמוך לאחר פרסום הכרוז "קול מהיכל" הנ"ל על ידי רבני ירושלים, כותב מ. לובמאן למר ליליינבלום דברים חריפים נגד רבני ירושלים ובני המושבה מזכרת בתיה כדלקמן: ["כתבים" כרך שני עמ' 615]

"את ה'קול מהיכל' אשר הוציאו רבני ירושלים בודאי יהיה נגד עיניך ואז תראה ונוכחת את העזות והחוצפה הנודף מכל מלה ומלה, ויש בכוחו להכעיס את הנדיב אשר זה מגמתם, כי ירוק על הרבנים ועל כל אחינו המשלמים בעד הסדיו בחרפות וגידופים! מה אומר לך אדוני, בשעה שקראתי את הכתב פלסתר הזה הצטננו דמי בקרבי והייתי נדהם ממראה עיני, חוצפה גלויה כזאת נגד האחד המיוחד, אשר כל כבוד בית ישראל נשען עליו, לא יכולתי להאמין כי יכולים להראות גם הני כלבי דחציפין. ולו אם נניח כי הנדיב ברוב גודל נפשו לא ישגיה על נביחת הכלבים האלה, אבל בכל זאת אפחד פחד, כי תקצר רוחו מלשאת ולסבול את משא העם אשר לא ידע מנוח. כי אחרי תועבת זכרון יעקב גדלה תלונת העקרונים, ויטו אוזן קשבת לרבני ירושלים וישטמו ידיהם מעבודה, והנה המושבה אשר אמרנו כי תהיה לנו לתפארת בפריה ויבולה עומדת להעקר, כי השנה העברה היתה להם שנת רזון, ובשנה הזאת לא יעבדו וגם בשנה הבאה לא

יוכלו לזרוע החיטים כי הרבנים אסרו גם את החרישה בשביל הזריעה בשנה הבאה, תמיכה לא תינתן למו אף פעם אחת, וממילא נפול תיפול וכבר ניכרו רשומי החורבן על פניה..."

בעתון "הצבי" [י"ג תמוז תרמ"ט גליון כ"ד] מודגשת מחד גיסא — הברכה שהיתה בשנת השמיטה, ומאידך גיסא — החורבן במושבה מזכרת בתיה אשר נמנעה מלעבוד בשנת השבע:

"זה שבועות מספר כי ברכת תבואת השדה מהשנה הזאת התחילה להראות פעולתה על שער השוק. הזול גדול מאד מאד בארצנו, זול אשר כמוהו לא היה זה שנים רבות מאד. סאה חטים, אשר גם בעתות הזול היה מחירה שלשה ועשרים גרוש, תמכר עתה בששה עשר ופחות, והחטה טובה מאד.

בקיצור, השנה הזאת, שנת השמיטה, היתה שנת אסם וברכה לעובדי האדמה באופן נפלא, כאשר ניבא זה ויודיע הצבי מראש.

ואנשי מושבת עקרון, אשר להם אדמה דים, ואדמתה דשנה ופוריה, לו עבדו הם את אדמתם השנה הזאת, כי אז כבר יכלו לחיות השנה הזאת בלי כל תמיכה, והיינו זוכים לראות מושבה אחת בשכלולה, ואכרי מושבה אחת חיים בארץ-ישראל על יגיע כפיהם ואינם נצרכים לעזרת בשר ודם.

מה נעים ומה נפלא היה המראה הזה! ומה גדול היה ערכו להישוב בפרט, ולתקות ישראל בכלל. מהשנה הזאת היינו יכולים לחשוב ראשית הישוב, כי בראות כל איש ישראל כי יש שכר לעובדי אדמת הקודש ויכולים הם להיות בלי כל תמיכה, היו פותחים ידיהם, והיו מרימים תרומה גדולה לתמיכת הישוב, וגם הנדיבים באירופה העומדים עוד מרחוק להישוב היו נותנים יד לזה. אבל בעוונות מעשה שטן הצליחו הפעם, ואחת נשבעו שונאי הישוב בירושלים לעשות כל אשר בכוחם להחריבו, לא שקטו ולא נחו עד עם עקרו את עקרון.

המושבה הזאת עתה כעיר חרבה. כל הקריאות הרבות שקראו שונאי-הישוב לבוא לעזרת 'שומרי שביעית', הביא מכל ישראל רק כארבעת אלפים פרנק, סכום אשר הנדיב האחד מוציא על הישוב בשעה אחת. אות היא, עד מה נפש כל ישראל נוחה ממעשי שונאי הישוב אשר חפצו להשתמש בהשמיטה להחריבו. אך לפחות בזה הצליחו שונאי הישוב מירושלים, כי מושבה אחת החריבו לעת עתה לגמרי, ובוה יוכלו להתפאר בדברי הימים לעמנו!

אבל, לא הרבה יש לשונאי הישוב בירושלים לשוש ולשמות על הצלחתם זאת. אם הצליחו להחריב את עקרון לפי שעה, ואם הצליחו להחריב את בני עקרון אולי לעולם, אך הישוב יעמוד ויחי..."

ר' מרדכי דיסקין בחיבורו "דברי מרדכי" [עמ' כ"ה] מביע את רגשותיו למקרא הדברים דלעיל שכתב אליעזר בן יהודה בעתון "הצבי" ומציין:

"...פלצות אחותני והשקט לא אוכל, וראינו בעליל מה שאמרו חז"ל: פושעי ישראל אפילו על פתחה של גיהנום אינם חוזרים בתשובה..." ובהמשך דבריו מדגיש "ומה שמו"ל 'הצבי' מטיל את האשמה על רבני ירושלים ובכל גליון וגליון הוא מטיח דברים כלפי מעלה, הוא רק למען הטיל שנאה גדולה על רבני ירושלים ועל כל תושבי מזכרת בתיה, וכדי שיחשבוהו כל העולם לאיש חובב ציון... ואיך לא יבוש 'הצבי' לכתוב 'ואם הצליחו להחריב את בני עקרון אולי לעולם...' בעוד שיודעים אנחנו כי רק הוא היה הגורם לזה, הוא השטן..."

עתון "הצבי" יצא חוצץ גם נגד מתן התמיכה למשפחות השובתים ["הצבי" תרמ"ט גליון מס' 7]:

"ידענו, כי לשונאי ציון מוטב לעשות התורה פלסתר מלתת תקומה לישראל על אדמתם ולתת קיום להישוב. אך ידע ידעו לפחות גם הנדיבים בחוץ לארץ, כי כל השולח פרוטה להחזקת בני המושבות שלא יעבדו עבודתם בשדה השנה הזאת, הוא משתתף בחורבן הישוב ובעשיית התורה פלסתר!"

רבני ירושלים לא השיבו ידם אחור, ובלשון שנונה השיבו מלחמה שורה לתוקפיהם מעל דפי עתון "החבצלת". הרב אורינשטיין במכתב גלוי שפירסם ["החבצלת" כ"א אדר א תרמ"ט גליון מס' 21] כותב בין השאר:

"אך אמנם אשר התרידנו, ואשר לשמעו תצילנה אונינו כי יצאו מחוריהם נמלים קטני הדעת, ומצאו קן למו להגיד דעה בשער בהלכה למעשה אשר לא למדו ולא ידעו ולא יאבו לדעת, עקרו מצות השביעית בכל מכל כל בפטפוטי דברים ששמעו מאחורי הפרגוד מחכמים שלא נזהרו בדבריהם, ואפרוחים לבשו קרני עתודים לנגוח ולדחוף ראשי דורשי טובת הארץ, ובראשם בחיר העם הנדיב הידוע אשר אין קץ לרוח נדיבותו ואהבתו וחמלתו לעמו באשר ידעו כי הוא כתינוק הנישבה בידי פקידיו ומנהליו אשר לא ידעו רחם, ובעברת זדון ידכאו כל הירא וחרד על דבר ה'..."

בעתון "החבצלת" [תרמ"ט גליון מס' 23] נכתבו דברים קשים נגד "חובבי ציון" אשר עודדו את העבודה בשביעית ואלה הדברים:

"עד מתי תרבו תדברו גבוה על רעיון הישוב ולבבכם יהגה חורבנו, ותכלית שנאתכם להרוס ולאבד לנתוש ולנתוץ ולעקור את הכל... ולא אשגה אם אומר כי כל אשר בשם ישראל יכונה כקוצים בעיניכם וכצנינים בצדכם, והנכם מצפים ליום ישועה יום אשר לא יזכר שם ישראל עוד חלילה".

הרב גימפל מסנגר על רבני ירושלים ואיכרי מזכרת בתיה

הרב מרדכי גימפל יפה, אשר עלה ארצה ערה"ש תרמ"ט ואשר תמך בדעת רבני ירושלים שאסרו את עבודת האדמה בשביעית, היה עד להתנצחות הלשונית בין ה"מתירים" ל"אוסרים" את העבודה בשנה השביעית, ובאחרית שנת תרמ"ט פירסם

מכתב תחת הכותרת "לא עת לחשות" [פורסם ב"חבצלת" ג' אלול תרמ"ט גליון מס' 43] בו הוא יוצא למען כבודם של רבני ירושלים ואיכרי מזכרת בתיה.

בפתח מכתבו כותב הרב:

"הנה הנחץ השיאני והוציאני מגדרי להשמיע מדברותי לרבים, באשר שמעתי כי יצא הקצף על רבני ירושלים בגלל עזרתם ליושבי עקרון, עד שאחד מידידי מאז, רב גדול וחכם היושב בקהילה נכבדה, יצא כנגדם ב'מכתב גלוי' לבין רבני עה"ק לחובה: 'שרצונם להחריב הישוב, וזה כל כוונתם באיסור עבודה בשביעית...' המכתב הלז הגיע למראה עיני וייצר לי מאד בזילותא דרבנן קשישאי, עיני העדה..."

בהמשך מכתבו מביע הרב עמדתו בשאלת קיום מצות השמיטה:

"אנוכי מאז דבקה נפשי בישוב הארץ, והייתי מעירי לעזור לאלו היושבים על אדמת עקרון (היא מזכרת בתיה) שיעזבו אדמתם בחו"ל לעלות לארה"ק לישוב על אדמתה לעבדה ולשמרה. ומאז זכינו לדעת, כי בני עמנו עובדים אדמת הקודש ופולחים שדותיה, בכל נפשי אויתי גם לראותם שמרי הדת ומקיימי מצות השמיטה כהלכתה, אחרי השמטה מאתנו כמה מאות שנים. גם בקיץ העבר החלפתי מכתבים עם כמה רבנים, כי איך שתהיה ההלכה קבועה בענין השמיטה בזה"ו, דאורייתא או דרבנן, ראויים ומחוייבים אנו לקיימה בזה עכ"פ בשמיטה הראשונה אשר זכינו למושבות, ולתת לנו יחד במקום קודשו".

הרב גימפל מלמד זכות על איכרי מזכרת בתיה ומציין כי בהחלטתם לא היתה להם כוונה להכעיס את הברון רוטשילד, נהפוך הוא:

"חלילה להם מלחשוב שום מחשבת מרד בהשר הנדיב שיחיה או להכעיסו אדרבא שמעתי באזני, כי שבע ביום יברכוהו על רובי חסדיו עמהם, ולא יתאוננו גם על מיאוננו לתמכם בשנה זאת, אלא שמצטערים על כמה תחבולות שיצאו מאנשים ידועים להטות לבבו ולהחרות אפו בעבדיו הגאמנים הנמנעים מעבור על איסור השמיטה שהורו גאוני ירושלים".

ולגבי רבני ירושלים שאסרו את העבודה בשמיטה אמר:

"תדעו, כי רבני ירושלים לא אסרו העבודה בשביעית אלא מפני שכך דעתם נוטה שאין היתר לעבודה, כמו שיש הרבה מגאוני חו"ל שהסכימו כן".

ונגד הטענה כי רבני ירושלים הם שונאי היישוב כותב הרב:

"ובענין הנוגע לישוב הארץ, אם כי הרבנים הגאונים מירושלים לבם דוי על מנהגי קלות ראש בדת קדשינו שהביאו רבים מבני המושבות אתם מארצם וממאנים לעזובם עד היום, בכל זאת אינם מתנגדים חלילה לעיקר הרעיון, ורבים מהם גם לבם נתון לו, ובכל נפשם מתאווים לראות בני עמנו הישרים יושבים על אדמתם בעבודת שדה וכרם ומקיימים מצוות התלויות בארץ..."

משבר היחסים בדיוני אספת "חובבי ציון" בוילנה

התדרדרות מערכת היחסים בין מייסדי המושבה לברון רוטשילד, וכעס הברון על הרב שמואל מוהליבר הניעו את האחרון לבקש מר' שמואל יוסף פיין, שעמד בראש אגודת "חובבי ציון" בוילנה, לכנס אספה של חובבי ציון במגמה למצוא דרך ליישוב הסכסוך. במכתבו של הרב שמואל מוהליבר למר פיין נאמר ["כתבים" כרך שני עמ' 714]: "עוד הפעם אשנה כי נחוץ מאד להחיש את האספה כי מהסתם כבר נודע גם לרום כבודו את דברי ריבות והסכסוכים שנפלו בין הקאלאניסטים מעקרון (מזכרת בתיה) ובין הפקידים, עד שקרוב הדבר שהקאלאניא תהרס ותחרב לגמרי חלילה. ואם באמת יהיה כדבר הזה, אזי כל הבנין של חובבי ציון ברוסיה יפול למשואות חלילה. על כן חובה עלינו גם בשביל דבר זה לבד לעשות אספה ולהתיעץ יחדיו באיזה אופן נוכל להשקיט המחלוקת".

ואכן, בט"ז מנחם-אב תרמ"ט התכנסה בוילנה אספה של "חובבי-ציון" ובין יתר החלטותיה גמנתה החלטה לפנות לבני מזכרת בתיה בבקשה שיקבלו עליהם את מרות פקידי הברון. משתתפי האספה לאחר קבלת ההחלטה כתבו מכתב לבני המושבה וזה לשונו [צולם בארכיון הציוני A 9/12]:

בשם ה' הבוחר בציון.

י"ז מנחם-אב תרמ"ט ווילנא.

אל אחינו היקרים החלוצים בהמושבה עקרון.

יהי שלום בחילכם!

אנחנו הת"מ מודיעים לבני עקרון כי באספתנו בוילנא מיום ט"ז מנחם-אב הגיש לפנינו הרב הגאון הגדול מוהר"ר שמואל מאהלעווער ג"י את צעקתכם על החדשות הנעשות עתה במושב עקרון שאתם יושבים בו, ומצאנו לנכון לתת לכם עצתנו אמונה לחתום על התנאים אשר ישימו לפניכם פקידי הנדיב כי בטוחים אנחנו שלא יאונה לכם שום דבר רע מזה ח"ו, וחלילה לו להנדיב הגדול לבוא עליכם בעקיפין ולהרע לכם אפילו בכל שהוא, ובכלל הגנו מיעצים לכם לטובתכם לקבל מרות פקידיו ולשמוע בקולם.

ואם אמנם באיזה ענינים אולי תקשה עליכם המרות הזאת בראשיתה, הנה א"י נקנית ע"י יסורין כמאמר חז"ל. ומצידנו בטוחים אנו כי אם אך תטו אוזן קשבת לדברי הנדיב ופקידיו כי אז ייטב לכם מאד, והיה חסדו לכם כטל ואחריתכם ישגא כי נדיב כמהו אך נדיבות יעץ ועל נדיבות יקוב".

מכתב זה, עליו חתמו משתתפי האספה, נשלח על ידי ליליינבלום לר' יחיאל מיכל פינס ע"מ שימסרהו לבני המושבה, וכך כותב מר ליליינבלום לר' יחיאל מיכל פינס ["כתבים" כרך שני עמ' 751]:

"רצוף בזה הנני שולח לכוודו הרב פרוטוקול האספה שהיתה לחו"צ בשבוע העבר פה ווילנא ומכתב מחברי האסיפה לבני עקרון. בלי ספק נודע לכוודו הרם כי בני עקרון התאוננו באזני הגרש"מ מביאליסטאק

ג"י על התנאים החדשים שהושמו עתה לפניהם מאת פקידי הנדיב לחתום עליהם, והגרש"מ הציע את דבריהם לפני חברי האסיפה אשר החליטו לשלוח להם את המכתב הרצוף בזה... הנני מבקש מכבודו הרם למסור את מכתב האספה לבני עקרון ולהיכנס בעובי הקורה בדבר זה ולבאר להם את רצון חברי האספה לטובתם של בני עקרון. בני עקרון מצדם יכולים להיות בטוחים כי חו"צ מצדם ישתדלו לשכך כעס וחימה, להביא השלום על מכונו, והצלחת בני עקרון על כנה".

ר' יחיאל מיכל פינס עשה כגדרש' ממנו, העביר את המכתב ליעדו — בני המושבה, ואף ניסה לדבר על לבם לקבל התנאים שהציגו פקידי הברון הגם שבלבו פנימה לא היה שלם עמם [ראה מכתבו לרש"י פין — "כתבים" כרך שני עמ' 791].

ההוצאה גזרת גירוש על מייסדי המושבה?

בני המושבה סירבו לקבל את עצת "חובבי ציון" מווילנה לקבל את מרות פקידי הברון. כעס הברון על מייסדי המושבה הלך וגבר, והסכסוך בין הנדיב הידוע למייסדי המושבה גלש משנת תרמ"ט לשנת תר"ן. בימים ההם נפוצה שמועה כי בכוונת הנדיב לסלק את מייסדי המושבה מעל אדמת מזכרת בתיה ולהשיבם חזרה לרוסיה. ידיעה זו הטרידה את הרב שמואל מוהליבר, והוא פנה ליועץ הברון מר ארלנגר בשאלה לגבי אמיתותה. על שאלת הרב מוהליבר השיב מר ארלנגר ["כתבים" כרך שני עמ' 761]:

"לא ידעתי מי הגיד למעלת כבודו שהנדיב גזר על יושבי עקרון גזרת גרושין כדי להשליכם חוצה לארץ אחרת, אע"פ שמרדו בו מרידה שלימה (וגם במעכ"ת מרדו כי דחו דבריו מפני דברי אחרים) אעפ"י שסתרו כל דבריו ולא שמעו בקולו, בכל זאת לא גזר עליהם שום עונש".

בהמשך מכתבו מציין מר ארלנגר כי עתיד בני המושבה בידם ותלוי הוא בהתנהגותם:

"אם לא יקבלו עליהם התנאים שצווה עליהם הנדיב (כי הוא בעצמו ידע עשה ותקן הכל ולא הפקידים) אז יאבדו בענים ויד הנדיב אל תהי בם — ואל ידאג מעכ"ת על מה שיאמרו שונאי הישוב אז על הרעה שתגיע לרעיון הישוב בעצמו בעבור האנשים האלה, כי כמה וכמה משפחות עומדות ומצפות עד שיכול להנחן להם כבדת ארץ — האנשים האלה יראו שחת אך הישוב יעמוד במקומו — הם בעצמם הביאו על ראשם את כל הרעה אשר ימצא אותם עקב אשר הטו אוזן קשבת לשונאיהם, שונאי הישוב ולא שמעו לעצת אוהביהם. והנה תוכן דברי, לא אל הנדיב לנו להתחנן כי אם להם, שיהי רצון לפניהם לפקוח עיניהם ולעשות מלאכתם דבר יום ביומו ולא יפנו עוד לדברי שוא".

מר ארלנגר מסיים מכתבו במשפט: "צר לי מאוד שהיה לי לכתוב כדברים האלה למעכ"ת, אך מה לעשות הלא אדוני בקש ממני שאשיב לו". לעומת זאת ממכתב ששלח מר ארלנגר למוהרי"ל בט"ו כסלו תר"נ [ארכיון הציוני A 9/72] עולה כי הפתרון לסלק את מתישבי המושבה מעל אדמתם אמנם היה במחשבת יועצי הברון.

"על דבר יושבי עקרון מה אומר ומה אדבר, הלא מעכ"ת מצא גם הוא עונם וקשי ערפם אחר כל הטוב והחסד שעשה עמהם ואחר כל הטורח שהטריח בשבילם אפילו תשובה לא ישיבו לו ולא ישמעו לדבריו הטובים כי אם בשרירות לבם ילכו, הם אומרים עתה שאינם רוצים חדשות, אך הם הם שחדשו — עתה אי אפשר להדריכם בדרך ישרה כי השיגו מידי זרים אשר עושים מעשיהם במחשכים כל מה שצריך להם לאכילה ולזריעה, וכבר שכחו שהאדמה שעובדים אותה אינה להם וגם שאר דברים, ואם יוסיפו לילך עם הנריב בקרי מי יודע מה יצוה עליהם כי יש לאל ידו להוציאם משם ולהשליכם למקום אחר מתי שירצה — אם לא עשה אתם קשות עד עתה ה"ה מרוב חסדו וטובו עמהם, אך אם שפוט ישפטו עמו ויאמרו שבהם עמם ליקח ממנו את האדמה בזרוע נמויה אז יראו מה יהיה אחריתם — צער לי מאד על כל המעשים הרעים האלה". (ההדגשה שלי — א.א.)

תלונת בני המושבה באוזני מרדכי בן הלל הכהן

מרדכי בן הלל הכהן, שעלה לארץ וביקר במושבה, סוקר את הווי החיים במושבה ותלונת מייסדיה נגד פקידי הברון כדלקמן; ["המליץ" שנת 1890 גליון 22]:

"...ואבוא בערב מועד צאת הכוכבים לעקרון. ומה ראו עיני? עיר קטנה שבליטא לנגד עיני —

לו היה עלי להוציא משפט על פי הקולות אשר עלו באוזני מתלונות היציע השלישית של בית חומה גדול, הוא בית המדרש, הקולות הידועים ונכרים, קול המון העם בלמדו תורה... דרשתי למשכן הפקידות, והנה אין כל פקיד ומנהל, ולא מצאתי בלתי את רב המושב, מרא דאחרא, יושב ולומד מעל פני טור יורה דעה. לא הספיקה עוד הרבנית להביא לפנינו את ספלי הקאפפער, כמנהג ארץ הקדם בקבלת פני אורחים, ואני עזבתי את הבית ועליתי במעלות בית התפילה, סביב שולחן ארוך מצאתי כמעט כל בני המושב יושבים ולומדים משניות; כי זה היה "בין מנחה למעריב", וזמן החריש עוד טרם יגיע בארץ, על כן עיתות הקולוניסטים בידיהם, והמה קובעים להם עיתים לתורה, הכל כנהוג בערי ליטא.

בעינים מלאות שמחה ואהבה הבטתי על המראה הזה. הן אמנם רגיל ומצוי הוא מאד בערי מושבותינו (בחו"ל), אך פה בקולוניה ישראלית

בארץ ישראל יעורר בקרבנו רגשות שונים מאד מאשר יעורר בקרבנו
שם, בערי ליטא הברוכות...
כל הקהל נתן לי שלום...

— האם תוכל לשמוע את אשר בפינו? — פנו אלי האכרים.
— לא, אחי, איש לא שלחני אליכם. ואיש לא שמני לשופט ביניכם.
אמנם זאת אזכורה כי אנתנו יעצנוכם טובה כי תשלימו את פקידי
הנדיב, ואז יאיר את פניו אליכם ותלקכם יהיה מאושר בארץ. הלא
תדעו, אחי — הוספתי באחרונה — כי רבים מאד מקנאים בגורלכם?
— לנו — ענונו אחדים, ראשי המדברים — היו בתים ושדה גם בארץ
מולדתנו, ואם כעבדים נחשב גם פה, למה לנו איפוא ארץ ישראל?
אנחנו לא גלינו מארצנו, לא עמיגראנטים (Emigranten) היינו, כי
אם באו אלינו לבתינו ויקחו אותנו להביאנו פה אל המנוחה ואל
הנחלה; והנה עתה פקידי הנדיב משתררים עלינו, — מה לנו איפוא
ולצרה הזאת?"

לאחר שסוקר אופן עלייתם לארץ בעזרת ר' יחיאל בריל, מוסיף מרדכי בן
הלל וכותב:

"וליבי עלי דוי מאד אם חלילה יקרה רע את בני 'עקרון', העקרונים
מצאו חן גם בעיני הנדיב בארץ ישראל, אף קרא את המושב בשם
'מזכרת בתיה' לזכר אמו. וחשב עליהם טובות רבות, כי באמת מראה
פני האכרים, שהם אנשים פשוטים ועברים פשוטים ואכרים פשוטים,
בלא שום חכמנותא וגדלות המות, — מראהם החיצוני הזה יקרב
אליהם לבית נדיבם לחבבם ולרחמם. והנה נתגלגלו הדברים ויביאו
גם הבטלנים אשר מאפס עבודה באו לשמור את גבולי השמיטה, ידיחו
את התמימים האלה בדברי חלקות מעל הנדיב, וישלחו מדנים בין
העקרונים ובין הפקידות, ומעשה שטן כמעט הצליח בידם.
מעט ולא הרבה, וכל האומר עקרון תעקר אינו אלא טועה; המושב
עקרון לא יתמעט לעולם. ואם ירחיק הנדיב נרגנים אחדים מעל
הנחלה אין כל סכנה לעקרון. כי את מקומם ימלאו אל נכון טובים
ורצויים מהם, עקרון לא תעקר כי גם ה'ירושלמים' מבינים עתה כי
הרחיקו לכת, והנה עתה מתאמצים להשיב לב האכרים אל הפקידות.
וגם לב הנדיב צר לו על נטע שעשועיו זה, ויסלח להם כרוב חסדיו".

הגישושים ליישוב הסכסוך

שנת השמיטה תרמ"ט חלפה ועברה. אנשי מזכרת בתיה שמרו את שנת השמיטה
למרות כל הלחצים, אבל דא עקא שהקרע עם הברון ופקידיו נותר בעיצומו. בראשית
שנת תר"נ שב הפקיד בלוח מפריז ובאמתחתו בשורה טובה כי בכוונת הברון למחול
ולסלוח לבני מזכרת בתיה, ולכן פנה הפקיד בלוח אל הרב שמואל סלנט בבקשה
שיפעיל השפעתו על בני מזכרת בתיה להשבת השלום על כנו. הרב שמואל סלנט

נעתר לכך ופנה בקריאה לרבנים ידועי שם הנערצים על תושבי מזכרת בתיה וביקשם להיכנס בעובי הקורה ולתרום ליישוב הסכסוך. בעתון "המגיד" [שנת 1889 גליון מס' 48] מתוארת פגישת הפקיד בלוח והרב שמואל סלנט תחת הכותרת: "תקוה טובה ואחרית שלום לבני עקרון".

בעל המאמר מציין כי בהגיע הפקיד בלוח אל הרב שמואל סלנט "כבוד רבינו האיר לו פנים ויקבלהו בכבוד וישאל לשלום גואל ארצנו הקדושה והתומך בגודל צדקתו ורחמיו אשר אין להם ערוך. האדון בלוח בשר לרבנו, כי הנדיב שיחיה ברוב טובו וגודל חסדו יאבה סלוח לבני עקרון על עותתם וחטאם שחטאו ועוו נגדו להעציב ולהדאיב רוחו ולבו חלף צדקותיו וחסדיו שעשה עמהם, אם רק ישובו מדרכם הלא טובה ויסירו מהם קשיות ערפם, וישמעו למצות פקידיו ושלוחיו שהם כמותו, כן יוציאו מהמושבה את ראש מחרחרי ריב ומגרי מדון האיש יעקב גאלד, ואז יוסיף הנדיב להושיעם ולתמכם כמאז באו לישוב על אדמתו.

אולם כנודע עשו ביניהם העקרונים קשר אמיץ ושבועה חמורה, כי יעמדו באגודה אחת מבלי להניח להרע — ר"ל לגרש מהמושבה — לאחד מהם ולעמוד בקשרי המלחמה ולא לעבור על דעתם... על כן יבקש האדון בלוח מהגאון רבי שמואל סלנט כי יקבל עליו המצוה לעשות שלום בינם ובין כבוד הנדיב ופקידיו הדורשים שלום וטובתם.

כבוד הגאון רבי שמואל סלנט הי"ו שמח מאד כי אנה ה' דבר גדול ונכבד כזה לידו, ובתקוה כי חפץ ה' יצליח בידו להשיב השלום על מכונו מהר לערוך המכתב הזה לכבוד הרבנים הגאונים מוהר"ר מרדכי גימפל יפה הי"ו השוכן כבוד במושב "יהוד" ת"ו, ומוהר"ר נפתלי הערץ הלוי הי"ו ראבד"ק יפו...".

מכתבי הרב שמואל סלנט

כאמור, ניאות הרב שמואל סלנט לקבל את בקשת הפקיד בלוח לנסות ולפשר בין עמדת מייסדי המושבה מזכרת בתיה לפקידות הברון רוטשילד. עברה שנת השמיטה, אנשי עקרון שמרו שמיטה ורצו מאוד להחזיר את השלום על כנו. לשם כך, פנה הרב סלנט במכתב לרבנים הרב מרדכי גימפל יפה והרב נפתלי הערץ שישפיעו על בני המושבה לקבל את מרות פקיד הברון, וזה לשון המכתב ["המגיד" שם]:

פעה"ק ירושלים ת"ו

יום ב' לסדר ויזרע וכו' וימצא בשנה ההיא מאה שערים [תר"ן] לכבוד ידידי נפשי רודפי צדק מבקשי השלום, ה"ה הרב הגאון המפורסם לתהילה מו"ה מרדכי גימפל יפה הי"ו, היושב כעת במושב יהוד, והרב הגדול כו' מו"ה נפתלי הערץ הלוי נ"י, רב בעיר יפו ת"ו, שלום וברכה להם ולכל הנלוים אליהם.

ידעתי כי מפי השמועה מהאנשים הראויים לסמוך עליהם הוגד לי, כי השעה הזאת, שעת רחמים ועת רצון הוא כל כך לפני הבארן הנדיב שישפיע עליהם עד שמוכן הוא לסלוח לבני עקרון ולקרוא להם שנת רצון.

לתת זרע לזורע ולחם לאוכל כיד הצדק הטובה עליו, ומבלי הכריחם לחתום בידיהם על דבר אשר לא כרצונם, ורק זה אדיר כל חפצו ובצדק, כי לא יוסיפו להושיט ידים לבקש עזרה, ויכירו כח גסיבותו, בתת להם תבואה לזרע השדה, ולאשר בבתיהם, ולאכול לטפם, רק הם לא ילכו לקושש להם תבן וקש, חטים ושעורים מאשר ימצאו כי אם בכל עניניהם מוצאיהם ומובאיהם זרע וקציר קיץ וחורף, המה יעמדו תחת פקודת נדיבותו.

ולפי שהוגד לי ושמעתי כי גמרו בדעתם — רובם או מקצתם — לרדת לתוך שדותיו של הבאראן הנדיב שיחיה שלא ברשותו ולזרוע כרצונם, על כן חובתי לבקש ממעכ"ת לצוות עליהם שלא ישלחו בעוולתה ידיהם, ולא יעשו דבר מבלי רשות והורמנא מהבאראן שיחיה, שהשדות מקנת כספו הוא, ובכל לבבו הוא חפץ להטיב בצדק ויושר וע"כ החובה והמצוה למהר להשתדל בכל האפשרות לתווך השלום. ובכן עתה מצוה רבה היא על מעלתכם טובים השנים היושבים סמוכים להפקידים ולהעקרונים לתווך השלום, ולהעמידכם בקרן אורה, ואם כפי ששמעתי יש עסק שבועה ביניהם, כתא דהיתרא נתונה ביד מעכ"ת להתיר להם ע"פ ד"ת כל שבועה וכל נדר וכל איסור אשר אולי אסרו על נפשם, יתן ה' ומכאן והלאה חושבנא טבא ואין פרץ ואין יוצאת ואין צוחה במושבות בני עמנו, וימצאו בשנה הזאת מאה שערים. ואם יקשו העקרונים ח"ו עוד את ערפם וימאנו גם בזה, אזכירם כי יש להם להתאונן על אשר מאשתקד עזבו את עצתי אשר יעצתיים אנכי בקרב ביתי, לבלתי בקש נדבות מכל באי עולם ולבלתי בקש חסד מעניי ירושלים, כי בכל אלה את 'הנדיב' הם מכעיסים, כי אם יעצתיים שילכו אנשים הגונים לפאריז להתנפל לפני הנדיב שיחיה להגיהם לשבות בשנה השביעית ולא יפנה אל רהבים ושטי כזב התפצים לעקור נטע מצות שביעית החמורה, ואמרתי להם כי על נסיעה כזו הנני אנכי להשתדל שיותן להם מהכולל להוצאות דרכם, ובטוח הייתי כי הבאראן הנדיב הי"ו יקבלם ברצון והיה תומך בידם מבלי עבודה בשנה השביעית. כה אמרתי להם כמה פעמים, והם לא אבו והנם סובלים...

ובכן עתה אל יקשו לבבם כמריבה, ויטו שכמם לסבול ויראו מנוחה כי טוב ואת הארץ ועבודתה כי נעמה, ויודע אני כי אלפי איש מיושבי ירושלים יראו אותם כמאושרים באכלם לחם עבודה מיגיע כפיהם, אשר אליה הם כולם נושאים את נפשם, אבל מה יעשו ואין עבודה ואין מלאכה, ולו ינתן עבודה ליושבי ירושלים ועבדו בשמחה וטוב לב.

דברי ידידכם הדור"ש ומצפה לתשובתם וחותרם בברכה

שמואל סלנט

הרב שמואל סלנט פנה במכתב אף לראשי "ועד השמיטה" וביקשם "לרכך" את עמדות מייסדי המושבה ופקידי הברון ["המגיד" שם]:

"ב"ה ירושלים ת"ו, כ"ה חשוון תר"ן

כבוד הרבנים הגאונים המפורסמים לתהילה כש"ת מוה"ר שאול חיים הלוי נ"י, ומו"ה שלמה זלמן בהר"ן הי"ו ומו"ה חיים זאנענפעלד נ"י שלום! —

לדעתי טוב ונחוץ, כי לישר ההדורים ולהסיר הסכסוכים ולשום קץ לדברי ריבות בין העקרונים, ולטעת אותם על אדמתם אשר נתן להם הבאראן שיחי' למען יאכלו לחם ביגיע כפיהם, בכבוד והדר, יסעו מעכ"ת ל'עקרון' ומשם ל'מקוה ישראל', כי כפי הנשמע לשם יתקבצו פקידי המושבות העומדים מצד הבאראן שיח', ולשם יבאו גם שני הרבנים הג' מו"ה מרדכי גימפל יפה נ"י ומו"ה נפתלי הערץ הלוי נ"י, והיה בבואכם גם אתם שמה ותדברו גם בשמי על לב העקרונים לדעת להוקיר את הטוב והחסד אשר הבאראן ברוח נדיבותו חפץ להטיב עמהם, וכן על לב הפקידים להטותם כלפי חסד עם אלה האנשים החפצים להנות מיגיע כפיהם אך בכבוד כראוי לאכרים ישרים הפולחים ובוקעים אדמתם להוציא לחמם מן הארץ, ובעז"ה יחד שלשתכם תשכילו ותצליחו להביא את הדבר לידי גמר טוב, ולה' התשועה.

דברי ידידכם הדו"ש והחותם בברכה

שמואל סלנט

מר דוד בוימגארטן, בעל המאמר בעתון "המגיד" המצטט את מכתבי הרב שמואל סלנט, מציין כי ביישוב הסכסוך טמונה הצלחת יישוב ארצנו.

"עד הנה דברי המכתב והדברים הנאמרים באמת וצדק ומסולאים בפן, יתן ה' והרבנים הגדולים והחכמים שאליהם שלח הרה"ג הגדול מהרש"ס הי"ו את דבריו היקרים, שיעשו כחפצו הטוב, ואז יהיה הבוחר בציון ובישראל עמו בעזרתם, והעקרונים ישמעו לעצתם לטובתם אשרם והצלחתם, והצלחת ואושר כל ענין ישוב ארה"ק, ולא יקשו עורפם ולא יכבידו לבם להזיק בדרכם כסל למו... להרעיון הנקדש והנערץ לכל חובב עמו וארצו ואשר אושר כל האומה תלוי בו, ואם ישובו מדרכם, לא לבד לעצמם ייטיבו כי אם לכל המושבות החוסות בצל כנפי חסדי כבוד הנדיב שליט"א ועובדי אדמת הקודש, ואז יהיה שלום להם ולכל ישראל".

יישוב הסכסוך

לאנשי עקרון היו טענות רבות כלפי פקידי הברון שהציקו להם, איימו עליהם ואף העלילו עליהם כאשר כל הפצם היה לשמור שמיטה כפי שהורו להם רבני ירושלים. משנוכחו מייסדי המושבה לראות, בתחילת שנת תר"נ, כי גם הרבנים שהורו על איסור העבודה בשמיטה ושעל פי הוראתם גמנעו אנשי עקרון מלעבוד בשביעית, לא חוסכים מאמצים להשכנת שלום בין הברון למייסדי המושבה, החליטו לקבל עליהם שוב את מרות פקידי הברון, ובכך תם ונשלם הסכסוך שהתמקד סביב שאלת קיום מצות השמיטה בשנת תרמ"ט.

יועץ הברון מר ארלנגר במכתבו למוהרי"ל מדווח על יישוב הסכסוך כנצחון של פקידי הברון בזו הלשון [ארכיון הציוני A 9/72]:

"ועתה יש לי לבשר למעכ"ת בשורה טובה, בא לנו ידיעה מהדירעקטאר של ראשון-לציון שבני מזכרת-ביתיה שבו ממרדם ונכנסו שנית תחת כנפי הנדיב ע"פ התנאים שנתן עליהם ואשר הם לטובתם — ראה ראו כי רעה נגד פניהם כי גם גאוני ירושלים תוב"ב פנו להם עורף בראותם רוע לבבם — נקוה שייטיבו דרכם מכאן והלאה ויצלחו בכל מעשה ידיהם, כי"ר".

יצוין כי עוד טרם מצא "הסכם שלום" זה אחיזה של ממש, התחדדו יחסי פקידות הברון ומייסדי המושבה על רקע שאלת הנטיעות. סכסוך חדש זה גמשך מספר שנים והובא להכרעה בשנת תרנ"ג בפני בי"ד רבני, אך על "פרשה" זו מן הראוי לייחד פרק נפרד.

כמו כן יש להרחיב את היריעה על שמירת השמיטה במזכרת בתיה בשמיטות אחרי תרמ"ט. באיגרותיו של מרן הרב אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל ישנן איגרות אחדות המתארות את דאגתו של הרב קוק לשומרי שמיטה במזכרת בתיה ואף מובא שם שהרב קוק איים להטיל חרם על אנשים שרצו לעבד את שדותיהם של שומרי שמיטה במזכרת בתיה שלא ברצון הבעלים.

סיכום

החלטתם של מייסדי המושבה לקיים את מצות השמיטה בשנת תרמ"ט כפסק רבני ירושלים, חוללה סערת רוחות אשר הדיה הידהדו אף מחוץ לתחומי ארץ ישראל. בהחלטה זו, לא היתה כל כוונה ומגמה לעורר את רוגז הנדיב ופקידיו, והיא נבעה אך מתוך הכרה דתית ומרצון לקיים את אחת המצוות התלויות בארץ שבשל ביטולה גלינו מארצנו, ועם שוב העם לארצו אנו מצווים להקפיד בקיומה. בעצם העובדה כי מייסדי המושבה שמו נפשם בכפם וקיימו בחירוף נפש את מצות השמיטה הם מילאו באופן מושלם את האמור בסעיף י"א להסכם שערכו עם ר' יחיאל בריל הנזכר לעיל [כאשר נתיישב בהאחוזת אשר תינתן לנו אין לפקידי החברה אשר במקוה ישראל להתערב בעניינינו רק בדברים הנוגעים בין אדם לחברו אבל בדברים שבין

אדם למקום ומצוות המעשיות אין להם להתערב ולאמר לנו כה תעשו או כה לא תעשו, כי אם ככל אשר יורו לנו תופסי התורה כה נעשה ונצליח".
 החכם מכל אדם אומר [משלי יז, ו]: "...תפארת בנים אבותם". אכן, על אבותינו תפארתנו שהיו גיבורי כוח שעשו את דבר ה' וקיימו את מצות השמיטה כהלכתה, מבלי שסרו ממה שהורו רבותיהם.
 חז"ל דורשים כי "מעשה אבות סימן לבנים" — יהי רצון שתוחזר למושבתנו עטרה ליושנה, וכל עניני המושבה יתנהלו על-פי התורה כרצונם הקדוש של אבותינו מייסדי המושבה מזכרת בתיה ונזכה לביאת משיח צדקנו במהרה בימינו ולקיום מצות השמיטה כהלכתה לכל פרטיה ודקדוקיה כדברי הרמב"ם [הלכות מלכים פרק י"א הלכה א']:

"המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה. ובונה המקדש ומקבץ נדחי ישראל. וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם. מקריבין קורבנות, ועושין שמיטין ויובלות ככל מצותה האמורה בתורה..."

נספח

הרב מרדכי גימפל יפה זצ"ל

לא עת לחשות

ברוך אלקי אבי אשר היה בעזרי והביאני לעת זקנותי על הר קדשי, וארא מנוחה כי טוב ובחרתי לשבת באחת הפינות במושב קטן, הרחק משאון קריה, חפשי מעול הצבור. אמרתי, אעשה אנכי לנפשי, לא אפגע אדם עוד לטב ולמוטב; ואולם מה האדם כי יחשב דרכו? הנה הנחץ השיאני והוציאני מגדרי להשמיע מדברותי לרבים, באשר שמעתי כי יצא הקצף על רבני ירושלים בגלל עזרתם ליושבי עקרון, עד שאחד מידידי מאז, רב גדול וחכם היושב בקהלה נכבדה, יצא כנגדם "במכתב גלוי". לדון רבני עה"ק לחובה: שרצונם להחריב הישוב, וזה כל כוונתם באיסור עבודה בשביעית. והוסיף לדון, כי ע"כ תמכו בידי שובתי השמיטה, כדי לחזק לבם במרדם בהשר הנדיב שיחיה, להכעיסו למען ישוב ממחשבתו הנדיבה אשר יחשוב להטיב לעמו ולארצו. ועוד העמיק הרחיב מדורת החובה באמרו, כי כל שנאתם של רבני ירושלים אל רעיון הישוב אינו אלא מפני שחרדים המה על "החלוקה" שלא תבטל בגללו. המכתב הלז הגיע למראה עיני וייצר לי מאד בזילותא דרבנן קשישאי, עיני העדה, מפי אחד מחבריני רב גדול וזקן; ובכל זאת דנתי בלבי, כי אין טוב

למענה על מכתב כזה אלא השתיקה, והזמן יורה האמת לאמתו, ובהודע לאיש כמוהו כי שגגה יצאה מלפניו, לדון מעשה תלמידי חכמים לכף חובה בדבר שאין בו קורטוב של אמת, והביט אשר דקרו הדברים המרים והקשים אשר הוציא מפי עטו בחום לבבו וכי לא עלתה בידו שום תועלת זולת בזיון ת"ח ועלבון אה"ק, בטח מעצמו ישיב דבריו לבקש מהם מוטו ומודים דרבנן היינו שבחיהו, וגם רבני ירושלים ישמחו להיות מהנעלבים ואינם עולבים ומשיבים "ואת והב בסופה", כי ישוב האמת והשלום על מקומו. אפס כי גם בזה לא קמה מחשבתי. וכמה רבנים מבי"ד של ירושלים בחום לבם על חלול כבוד חכמי ירושלים יצאו בתשובה גלויה במ"ע, ומרוב צערם לא שקלו דבריהם בפלס, ויגדישו גם הם על המדה בדברים קשים כגידים, ודבריהם אלו לענות על ריב היו כיציקת שמן לכבות הבערה, ועוד שנית הטילו סערה במחנה ישראל, וחבל, סופרים גלויים ומסתתרים, יצאו במ"ע לעפר בעפר כנגד ירושלים ולשפוך בוז וקלון על רבניה וחכמיה ולחרפם בכל מיני חרפות בזויות שיש לשומען לקרוע עליהן עפ"י דין. ואנכי, אם אמנם לא קרעתי מעילי, אבל נקרע לבי בקרבי על חלול עיר הקדושה והחמודה המלאה תורה ועבודה וממש תשתפכנה אבני קדש בחוצותיה, ת"ח הלומדים תורה מתוך הדחק מלאים בכל בתי מדרשה, יראים ושלמים מקיימי תומ"צ מעוני בכל פינותיה, ובני ציון היקרים איכה נחשבו לנבלי חרש, וצבא קדש איך היה למרמס? ודוה לבבי גם על חלול כבוד גאוני ישראל בקודש ובחול ושם מנואץ למשל ולשנינה, ותעלולים ימשלו בם במ"ע.

עתה אמרתי, כי לא עת לחשות, וראיתי לנפשי מתחובבת להגיד נגדה נא לכל אחי ועמי. את הטאי אני מזכיר, כי אולי אנכי סבתי בכל אלה, אמנם לא מלבי, אך בתומי ובנקיון לבבי יצאה שגגה על ידי. ואפרש שיחתי: אנכי מאז דבקה נפשי בישוב הארץ, והייתי מעירי לעזור לאלו היושבים על אדמת עקרון (היא מזכרת בתיה) שיעזבו אדמתם בחו"ל לעלות לאה"ק לישוב על אדמתה לעבדה ולשמרה. ומאז זכינו לדעת, כי בני עמנו עובדים אדמת קדש ופולחים שדותיה, בכל נפשי אויתי גם לראותם שומרי הדת ומקיימי מצות השמיטה כהלכתה, אחרי השמטה מעמנו כמה מאות שנים. גם בקיץ העבר החלפתי מכתבים עם כמה רבנים, כי איך שתהיה ההלכה קבועה בענין שמיטה בזה"ז, דאורייתא או דרבנן, ראויים ומחויבים אנו לקיימה בזה עכ"פ בשמיטה הראשונה אשר זכינו למושבות, ולתת לנו יתד במקום קדשו. עלינו לצאת בעקבי אבותינו ורבותינו עולי הגולה, שקבלו עליהם המעשרות אף שנפטרו, ובאלה ושבועה קיימו וקבלו עליהם את המעשרות והשמיטות. גם דרך מסעי לאה"ק התראיתי עם כמה גאונים וגדולים שדעתם כן, ובבואי שני ימים לפני רה"ש לחוף יפו קדמוני גם כמה מיושבי עקרון, שאלתים מהנשמע פה מענין השמיטה בשנה הבע"ל, אף הם הוציאו מחיקם האיסור הנשלח להם בהת"י שני הגאונים הג' שיחיו מירושלים, ושמחתי שהשוה דעתם לדעתנו, וכי הגידו בני עקרון בתום לבבם "כי עלינו לשמור ולעשות כתורה אשר יורו לנו רבני מקום מושבותינו". חשבתי גם בלבי כי הצדק אתם, בהיותם חוסים עתה בכל הנוגע לד"ת וליהדות בצל תורתם והוראתם. בירח כסליו העבר הייתי בירושלים עה"ק ימים אחדים בענין הנוגע לעצמי, מצאתי אז כמה מיושבי עקרון, ויספרו לי, שהאדון שייד הגיד להם, כי הגם שלא יקפיד הנדיב שיחיה אם ישמרו שמיטה, אבל גם תמיכה לא יתן להם בשנה זו. וכי שאלוהו, כי אם עי"ז יוכרחו לדרוש עזר מזולתו ואולי ע"ז יקפיד הנדיב שיחיה?

והשיב האדון שייד, שגם ע"ז לא יקפיד, והגידו, שהם דואגים ללחם, באמרם שיש מהם כמה שכבר כלה הפת מביתם, ואף כי יש לכמה וכמה עוד לחם על כמה שבועות, אבל היוכלו לחכות עד יתם הלחם לגמרי ועוללים ישאלו אוכל למו? ואף כי איזה נכבדים שלחו לעורר לבב אחב"י לעזרתם, מי יודע למתי יתעוררו לשלוח, וכי היו גם בבית הגאונים דפה ולא מצאו עצה לעזרם. ואנכי בראותי אז כמה בע"ב נכבדים, יעצתי לתומי כי ישיגו הלוואה לע"ע על שבועות אחדים, ובין כה וכה או כי ישיב הנדיב שיחיה ושלח להם רחמים לתת להם תמיכה, או ישיגו עזר מאיזה מקומות. גאוני ירושלים שיחיו לא היו במושב ההוא וגם כמה וכמה ממונים לא הסכימו לזה מדוחק הקופות גם לשעה; מ"מ באשר ידעו כי גקי הנני, מבלי פניה ונטיה לשום מטרה, ולא עלה על דעת מי ומי שיהיה איזה חשש ערעור וחשד מה בזה, ע"כ לא השיבו פני עצתי, ואחר אשר כמה ממונים ערבו להשיב הלוואה זאת, ניתן להם הלוואה כ"ה לי"פ על ידי לחלק להם בצירוף הגאבד"ק יפו שיחיה לנהלם אך בלחם יבש וכדי שמירת נפשם בקרבם.

ואחר הצעת ספור דברים כהוויתן בלי שום שינוי מכל המסופר, מעתה הלא האמת תתן קולה ומארץ תשח אמרתה, חדלו לכם מהאשים רבני ירושלים ומלבקש עליהם עלילות דברי שקר ותדעו ותבינו כל הפרטים האלו:

(א) כי חפץ תמיכת ידי שובתי שמיטה היה במחשבה טהורה ורגש רחמים וחסד: לבלתי לראות אחינו הישרים ישאו חרפת רעב על שמעם בקול הגאונים מארי אה"ק שלא מצאו היתר להעבודה בשביעית, וגם כי לא היה לרבנים הגאונים שיחיו שום יד וחלק בעצה זאת להלוות להם, ורק על פי עצתי היתה שומה, ובתום לבי וחמלתי על אנשי עירי מאז וגם בתום לב הדורשים העזר אשר חלילה להם מלחשוב שום מחשבת מרד בהשר הנדיב שיחיה או להכעיסו אדרבא שמעתי באזני, כי שבע ביום יברכוהו על רובי חסדיו עמהם מאז, ולא יתאוננו גם על מיאוננו לתמכם בשנה זאת, אלא שמצטערים על כמה תחבולות שיצאו מאנשים ידועים להטות לבבו ולהחרות אפו בעבדיו הנאמנים הנמנעים מעבור על איסור השמיטה שהורו גאוני ירושלים.

(ב) תדעו, כי רבני ירושלים לא אסרו העבודה בשביעית אלא מפני שכך דעתם נוטה שאין היתר לעבודה, וכמו שיש הרבה מגאוני חו"ל שהסכימו כן, ואף כי בהיותם בקירוב מקום ונודע להם מרוב הקולוניסטיין שאדרבה האדמה צריכה שביתה, ומכ"ש כי אין אסור חלילה באם לא יעבדו בשנה זו, ואך בשקר השמיעו קולי קולות, כי השמירה בשביעית נוגע לסכ"נ, אשר רק עפי"ז נמצאו כמה גאונים בחו"ל להקל מעט בזה בשבתם בריחוק מקום.

(ג) ובענין הנוגע לשוב הארץ, אם כי הרה"ג מירושלים לבם דוי מאד על מנהגי קלות ראש בדת קדשינו שהביאו רבים מבני המושבות אתם מארצם וממאנים לעזבם עד היום, בכ"ז אינם מתנגדים חלילה לעיקר הרעיון, ורבים מהם גם לבם נתון לו, ובכל נפשם מתאווים לראות בני עמנו הישרים יושבים על אדמתם בעבודת שדה וכרם ומקיימים מצות התלויות בארץ, ומכ"ש כי חלילה להם לחבל תחבולות להפר מחשבות בעלי הישוב. כן בהנוגע להנדיב שיחיה, כל גאוני וחכמי ירושלים יחיו מכירים טובותיו וחסדיו לעם ה' ולארצו, ובהיותו לפני שנתים בעה"ק והואיל הנדיב לכבוד לכבוד הגאון הרש"ס שיח"י לבוא בצל קורתו, נתן לו הגהרש"ס שי

תודה בשם כל חכמי וגדולי אה"ק על חסדיו להקוליניסטין, ורק הזכיר לפניו, שיזרו לכל יושביהם לשמור היהדות, והנדיב שיחיה השיבו כי כן מזהיר ומצוה וכן ישמור תמיד לזרו על שמירת חוקי הדת והיהדות, ועד הנה מצטערים רבני ירושלים מכל הדברים שנגרמו נגד כבוד הנדיב שיחי' בכה"ע שונים נגד רצונם ודעתם. ובהתימת מכתבי הנני מגיד, כי אחר כל אלה, אם תחשבו זה לעול מה שהלוי הממונים לבני עקרון הסך המצער הזה, תדעו, כי זה היתה הצעתי ועצתי ואך אתי תלין משוגתי, ואם כי אבקש לדון גם אותי לזכות, כי אהבתי הישוב גם מאז וגם היושבים עהתו"ע כי צדקו יחדיו, ואם הוא לא נכון בעיניכם, לא לפשע ועון תחשבו, רק לשגגה; עכ"פ אחי חדלו לכם מלשלח לשונכם ברעה לחשוב על גדולי ישראל תועה, ועלי, אם כי גם תדברו תאשימו ותלעיוזו כרצונכם, לא אשים אל לבי גם לקרותם ולא אענה על ריב כי מעתה אשובה למעוני ומושבי הקטן, הרחק מאדם ומעיר זולת. וגם הפעם היו דברי רק לאשר מצאתי דברי לחובה, כי אולי בשלי כל הסער הזה, להרעיש על עה"ק ורבניה חנם, וכאשר אדמה, בלוית האמת ישוב גם השלום והאמת והשלום תאהבו, ואני שלום כי אדבר, שלום לרחוק ולקרוב, בנפש אחיכם המצפה לישועת ישראל ולנחמת ציון וירושלים.

מרדכי גימפל

אב"ד דראזינאי, וכעת במושב יהוד סמוך ליפו.

נדפס ב"חבצלת" ג' אלול תרמ"ט

נתקבלו במערכת

ספר שביעית למצוותיה ונלוה עליו פרק "קדושת הארץ והלכותיה" מאת עזריאל שמשון הירש, יהוד. הוצאת ספרייתי, תל אביב תשמ"ו.
שבת ומועד בשביעית פרקי עיון לפי סדר הפרשיות והחגים. מאת הרב חיים ישעיהו הדרי. הוצאת אגף, ירושלים תשמ"ו.
שנת השבע מהדורא מחודשת מאת הרב קלמן כהנא. המכון לחקר החקלאות על פי התורה. ירושלים תשמ"ה.
שמיטה — תדריך למודי ביבליוגרפיה כיצד ומהיכן ללמוד עניני שמיטה. מאת מנחם בורשטיין, ירושלים תשמ"ו.
חקר ועיון, קובץ מאמרים. ספר חמישי. מאת הרב קלמן כהנא, ירושלים תשמ"ו.
הרא"ש, רבי אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו מאת אברהם חיים פריימן הי"ד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ו.
אור שמואל קובץ תורני. הוצאת הכולל שליד בית המדרש לתורה, סקוקי, ארה"ב, תשמ"ו.
האחים שולצינגר הדפוס וההוצאה, תולדות בית הדפוס וההוצאה. ערך ג. קטל ז"ל, ירושלים תשמ"ו.

על השרשת זרעים בשביעית

א

נכתבו כמה מאמרים על דין ספיחים בירקות הנכנסים משישית לשביעית. אמנם לפי הרמב"ם נכללו כל הירקות שנלקטו בשביעית באיסור ספיחים שחכמינו אסרו לאכלם, אבל לפי שיטת הר"ש יש מקום להקל בירקות שתחילת צמיחתם היתה בשישית, אף אם נלקטו בשביעית. וכן גמסר שהחזון איש הורה להקל למעשה בכל הירקות, אף בקשואין ודלועין שיש להם פירות. ירקות אלו נשרשו לפני שביעית, צמחו קצת לפני שביעית והשאלה היא אם יש צורך לשיעור גידול של לכל הפחות תחילת הפרי, כדי להתיר את איסור הספיחין שבירקות אלה.

השאלה הנ"ל מתייחסת לאיסור ספיחים של ירקות שצמחו רק קצת בערב שביעית. אך מה דינם של ירקות שאמנם נזרעו לפני שביעית, אבל ההשרשה היתה בשביעית. על ירקות אלה בודאי חלה גזירת ספיחים ויש להקל רק באותם שדות שחזו"ל לא גזרו גזירת ספיחים, כגון ספיחים העולים בשדה בור, בשדה ניר ובשדה כרם, כמבואר בהל' שמיטה ויובל, פרק ד, הלכה ד, ע"ש. אבל אין כאן בעיה של איסור דרבנן משום ספיחים בלבד. לפנינו אולי בעיה של איסור תורה של זריעה, שהרי יתכן שלגבי זרעים אלה שנשתרשו בשביעית קיים איסור משום שביחת השדה בשביעית. בשבת ויום טוב רק חייבים על פעולות הזריעה, אבל לא ברור הדבר לגבי שביעית ויש סמוכין לדבר שבשביעית יש איסור זריעה אף שאין השרשה כמו בשבת ויו"ט וגם איסור השרשה, אף שהזריעה היתה לפני שביעית.

שאלה זו העלה בעל מנחת חנוך, מצוה שכו, סוסי"ק א וז"ל "ויש לחקור אי נימא דאין איסור זריעה בתוספת שביעית, אפשר מותר לזרוע מן התורה עד ראש השנה, אף שנשתרש בשביעית, מכל מקום הוי ליה כמו שבת ויום טוב דמותר לעשות מלאכה עד חשיכה, אף שהמלאכה נעשית בשבת פותקין מים כו' כמ"ש לעיל פרשת אמור. או אפשר כיון דכבר כתבנו דמצווים אנחנו על שביחת קרקעות בשמיטה, וכהאי גונא אסור לבית שמאי משום שביחת כלים כמבואר בשבת דף י"ח, הכי גמי אסור השרשה בשמיטה מחמת שביחת קרקע. או אפשר דשמיטת קרקעות דאסרה תורה היינו, הא דמפורש בקרא כגון זריעה וזמירה עוברים גם כן על שביחת קרקעות, אבל בשאר דברים אינו בכלל שביחת קרקעות דזריעה משמע זריעה דוקא ולא השרשה, אם כן לא קאי כלל העשה דשביחת קרקעות רק על זריעה וזמירה ולא השרשה ויש לפלפל הרבה בסוגיה דראש השנה, ואין כאן מקום להאריך". על שאלה זו עמד המנחת חינוך גם במצוה רצח ס"ק ח.

יש כאן שאלה יסודית, אם איסור זריעה בשביעית כולל גם איסור השרשה. לשאלה זו השלכות מעשיות לשומרי שביעית בזמנינו. שומרי שמיטה רבים, כן ירבו, זורעים תבואה לפני שביעית בצורה שאין כאן איסור ספיחים, מקפידים לזרוע עמוק

כדי שהנביטה תהיה רק אחרי הגשמים בחורף, כלומר ההשרשה תהיה אחרי כחודשיים. אמנם אין כאן גזירת חז"ל של ספיחים מפני שזורעים ב"שינוי מחזור", יתכן שמתגברים על איסור ספיחים שהוא איסור דרבנן¹, אבל אולי יש כאן בעיה של איסור השרשה בשביעית.

ב

מבואר במשנה (שביעית פרק שני, משנה ו): "אין נוטעין ואין מבריכין ואין מרכיבין ערב שביעית פחות משלושים יום לפני ראש השנה ואם נטע או הבריך או הרכיב יעקור" ובגמרא (ראש השנה י, ב) מובאה שיש צורך בשיעור קליטה. הגמרא מסבירה "אמר רב נחמן אמר רבה בר אבואו לדברי האומר שלושים צריך שלושים ושלושים, לדברי האומר ב' שבתות צריך שתי שבתות ושלושים יום" וכו' ומפרש רש"י (ד"ה שלשים ושלושים בעי) "שלשים יום לקליטה שחאה נשרשת בארץ ושלשים יום לחשיבת שנה וימי הקליטה אין עולין לה דכמאן דמגח בביתא דמיא כל זמן דלא קלטה". התוספות שם (ד"ה שלשים ושלושים) חולקים על פירש"י וסוברים שהצורך של ששים יום נאמר רק לענין שנות ערלה, "אבל לענין שביעית לא חיישינן אלא שלא תקלוט בשביעית עצמה" וכן מובא בתוספות הוכחה מהגמרא להלן (ר"ה יג, ב) "גבי אורז ודוחן ופרגין ושומשמן דמחלק לענין שביעית בין השרישו לפני ראש השנה להשרישו לאחר ראש השנה". לא ברור אם לפי התוספות

1 רבים תמהו שהחזון איש הקל באיסור ספיחים אם זורעים בשינוי מחזור (סי' כב ס"ק ב). ואולי מותר לומר שנוסף לנימוקים המובאים שם, יש מקום להקל, שהרי היום זורעים שטחים גדולים ואין מקום לחשש שאדם זורע בסתר ויטען שהזרעים שלו מאליהם, ראה מעדני ארץ, שביעית, קובץ הערות סי' יא, שו"ת ישועת משה ח"א סי' ו ס"ק ג ושם סי' ז ס"ק ב. שאלתי את ידידי ד"ר משה זקס נ"י אם אין הבדל עצום בזמן הזה ביבול בין זריעה רצופה הנהוגה היום ובין צמיחה של גרעינים שנפלו בקצירה לפני שנה. ד"ר זקס נ"י השיב לי שאמנם יש הבדל גדול, אבל קשה להגדיר הבדל זה באחוזים. שמעתי מרב גדול שבזמננו יטען הזורע שהוא זרע ע"פ היתר מכירה ולא יטען שהזרעים צמחו מעצמם. ועוד שמעתי סברה שבקיבוץ של שומרי תורה לא שייך החשש שיזרע בסתר שהרי לא עושים שום דבר ללא החלטת הרוכז. ועוד שמעתי שאולי חז"ל רק חשדו באדם פרטי שיפשע ויזרע בסתר ואחר כך ישקר, אבל חז"ל לא חשדו בציבור שלם של שומרי תורה ומצוות שכל מטרתם לשמור שמיטה. אולי גימוקים אלה עוזרים להקל בזמננו במקרים מיוחדים כאלה שאיסור ספיחים דרבנן עלול לגרום קשיים חמורים בשמירת שמיטה, כמו בזריעה לפני שביעית אפילו ללא שינוי מחזור, כאשר מטרת הזריעה דוקא לאפשר שמירת שמיטה. והשוה לשון החזון איש זצ"ל סי' כב ס"ק ב בנימוקיו להקל בזריעה לפני שביעית ע"י שינוי מחזור "וכל עיקרה משום שמירת שביעית ולולא איסור שביעית ודאי לא ניהא לי' בזריעה זו, לא יצאת בשביל זה מדין שדה בור ואין כאן גזירה דלמא יזרע ויאמר ספיחין הן", — הרי יש כאן רמז להקל בגזירת ספיחים אם מדובר בזריעה לפני ראש השנה וכל כוונתה לא לעבור על איסור זריעה בשביעית, ו"כל עיקרה משום שמירת שביעית".

יש כאן איסור תורה או איסור דרבנן, בכל אופן משמע שקיים איסור השרשה בשביעית. וכן כתב החזון איש (שביעית סי' יז, ס"ק כה) וז"ל "ומיהו אפשר דלזרוע שתקלוט בשביעית אסור" וכן שם "ומיהו י"ל דגהי דצמיחה וגידול מותר (וראיה שאינו חייב לעקור הספיחין והאילנות) מ"מ קליטה הוא זריעה ממש ואסור". וכן (שם ס"ק כו ד"ה שם ה"ב) "ולפ"ז אסור לזרוע גם בזה"ז לקלוט בשביעית".

אבל החזון איש חזר מאיסור השרשה. וז"ל בסי' כב, ס"ק ה: "במש"כ סי' י"ז ס"ק כה-כו אי מותר לזרוע בזה"ז כדי שתקלוט בשביעית נראה דכיון דלא נזכר בגמ' ופוסקים לאסור אין לנו לחדש איסורים ואע"ג דמצינו חומרא בנקלט בשביעית יותר מנקלט בע"ש זהו דוקא בזמן שתוספת שביעית נהוג אבל בזה"ז אין שום איסור מחמת תוספת... ונראה דבזה"ז נוטעין אילן סרק עד ר"ה כמו זריעה כיון דלא שייך בו מונין". וכן סיכם החזון איש להלן בסי' כו, ס"ק ג "אבל לא מצינו למיסר בזה"ז לזרוע קדם שביעית בשביל שיקלוט בשביעית וכל דברי הראשונים הם בזמן איסור התו", עי"ש. וכך כנראה מסקנת החזון איש הלכה למעשה שאין בזמן הזה איסור השרשה בשביעית, ואפילו איסור דרבנן אין כאן. וכן מובא בס' שנת השבע להרב קלמן כהנא שליט"א, הלכות שמיטת קרקעות סי' ז ס"ק ז וכן בס' הלכות שביעית להרב בנימין זילבר שליט"א סי' א סעיף א ביאור הלכה ושם להלן כסא דוד סי' ב ס"ק סב (עמ' פג), אך ראה שם ס"ק סז שכל זה מעיקר הדין, אבל לכתחלה ראוי להחמיר. כעין זה בס' שביעית ומצוותיה (ת"א תשמ"ו) עמ' 38 (ושם הערה 23). לפי הוראה זו של החזון איש יש פתרון לגבי ירקות שצמחו אפילו רק קצת לפני שביעית, שאין כאן איסור ספיחין ובשדות שאין גזירת ספיחין אין אפילו צורך בהשרשה לפני שביעית. לגבי ההיתר הראשון נכתבו מאמרים אחדים², ואילו לגבי ההיתר שאין איסור השרשה בשביעית, לא הרבו לכתוב שהרי דברי החזון איש ברור מללו שמותר לזרוע בזמן הזה לפני שביעית, אף שההשרשה תהיה בשביעית. מורי ורבי הרב שלמה זלמן אויערבך שליט"א הקשה, הן על ההיתר הראשון והן על ההיתר האחרון. נתעכב כאן רק על הדיון לגבי ההיתר השני, שאין איסור השרשה בשביעית. בספר מעדני ארץ על שביעית (מהדורה ב) קובץ הערות בהלכות שביעית, סי' ת, ס"ק ו מציין מו"ר שליט"א שיש להסתפק בשיעור קליטה של שלושה ימים ומותר לזרוע אף בכ"ז אלול "מיהו הגידולין יאסרו עכ"פ משום ספיחין". לפי זה יש איסור השרשה גם בזמן הזה. מו"ר שליט"א דן כאן בזריעה רגילה הגורמת השרשה אחרי ימים אחדים ולא בזריעה עמוקה הנ"ל. בס' מעדני ארץ — שביעית סי' יג ס"ק יז דן מו"ר שליט"א אם הקליטה נחשבת כגמר זריעה או כתחלת הזריעה וגם דן שם אם שביתת השדה בקרקע דומה ממש לשביתת בהמה בשבת, עי"ש.

בכרם ציון השלם, אוצר השביעית, הלכות פסוקות, פרק א הערה יג-יד דן

2 ראה ירחון קול תורה שנה לו חוברת א תשרי תשכ"ו, המעין טבת תשכ"ו, שו"ת ישועת משה ח"א סי' ו"ז, מעדני ארץ, שביעית, קובץ הערות סי' י"א, שו"ת מנחת שלמה סי' מט"נ, ושם הוכחה מהחזון איש עצמו שכתב בסי' כב ס"ק ב שלדעת הר"ש אין גזירת ספיחין בכרוב שהוסיף עלים חדשים בשביעית או קלחים של ירקות שהוציאו עלים חדשים בשביעית ולא זכר כלל להתיר גם את גוף הפירות שכל גידולם מהתחלה ועד הסוף בשביעית. וראה תורת השמיטה ציון מז ומשנת יוסף ח"ד עמ' יד—טז.

מורי ורבי הרב ש"ז אויערבך שליט"א שוב בשאלת השרשה בשביעית וז"ל: "לפי המבואר במפרשי השו"ע ביו"ד סי' רצ"ג היה ראוי לחוש ולהצריך גם בזרעים שיעור קליטה של שתי שבתות, אך מכיון שכל עיקר דין זה להחמיר בזרעים שלא יקלטו בשביעית לא נזכר בגמ', לכן יש לסמוך שפיר בזה"ז על דעת הסוברין דשיעור קליטת הזרעים הוא ג' ימים..."⁸.

בהמשך הדיון כותב מו"ר שליט"א שאמנם "דין זה שלא לזרוע לפני שביעית בפחות מג' ימים לא הובא כלל להלכה, ורק המנ"ח במצוה שכ"ו מסתפק בזה", ומכיון "שגם השרשה בלא זריעה איסורה רק מדרבנן וממילא אין מוזהרין בזה על שביתת השדה ומותר לזרוע לפני שביעית כמו שמותר לזרוע לפני שבת", אך מו"ר שליט"א מביא את דברי תוס' רי"ד במו"ק ג, ב וז"ל "ואינו חייב להרחיק מראש אלא כשיעור שתקלוט הנטיעה קודם ר"ה שאם לא תקלוט מקודם לכן וקולט בשביעית הו"ל כאילו נטע בתוך שנה שביעית ויעקור", וכעין זה בתוס' רי"ד ר"ה ז, ב. לכן מסכם מו"ר שליט"א וז"ל "נלענ"ד דאסור לנטוע ולזרוע אם הקליטה תהא בשביעית... אולם מרן החזו"א מתיר לזרוע זרעים ולנטוע אילני סרק בזה"ז עד ראש השנה וצ"ע".

גם בחוברת "קדושת שביעית" (בני ברק, תמוז תשכ"ה) מתקשה הרב אברהם הלוי הורביץ למצוא הסבר לשיטת החזו"א איש (שם עמ' יא).

בס' מנחת שלמה, סי' מח דן מו"ר שליט"א בהרחבה בשאלת השרשה וקליטה בשביעית ומוסיף להקשות על החזו"א איש שכתב לגבי זריעה לפני שביעית כדי שתקלוט בשביעית "נראה דכיון דלא נזכר בגמ' ופוסקים לאסור אין לנו לחדש איסורים". מו"ר שליט"א מקשה על זה מדברי רש"י, ראש השנה י, ב "שלושים יום לקליטה שתהא נשרשת בארץ", דבזמן שהיה נוהג דין תוספת צריכים להזהר שלא תהא נקלטת בתוספת לשביעית של ל' יום לפני ר"ה ומוזהר יש להוכיח שכל שכן בשביעית עצמה "דשביעית עצמה בזה"ז חמור יותר מתוספת שביעית של ל' יום בזמן המקדש, וצריכים שפיר להזהר לא לזרוע לפני ר"ה באופן שהקליטה תהא בשביעית...". עי"ש. אמנם מדובר שם באיסור נטיעה לפני שביעית, ומו"ר שליט"א סובר שאין מקום לחלק בין איסור קליטה של אילן בשביעית ובין איסור קליטה של זרעים. מו"ר שליט"א דוחה שם את הסברה שאיסורו הקליטה בשביעית קשור עם דין תוספת שביעית, לומר שבזמן הזה שאין תוספת שביעית, אין איסור קליטה בשביעית, עי"ש.

הוכחה נוספת לאיסור קליטה והשרשה בשביעית מביא מו"ר שליט"א מדברי התוספות ראש השנה י, ב (ד"ה שלשים ושלשים) שהובאו כבר למעלה וס"ל "ואורז ודוחן ופרגין ושומשמים שזריעתן באיסור מלאכה דאורייתא כדכתיב (ויקרא כה, ד) לא תזרע ואסירי בתוספת שביעית, מ"מ לא חיישינן ובלבד שישרישו לפני ראש השנה". מדברי התוספות משמע שהאיסור הוא משום שביעית עצמה ולא משום תוספת שביעית.

גם הרב משה קליערס זצ"ל דן בספרו תורת הארץ ח"א, פרק ו, סי' יג-יד

3 אמנם גם מו"ר הרב שלמה זלמן אויערבך שליט"א העלה שאיסור השרשה לפני ראש השנה תלוי בתוספת שביעית, אך מו"ר שליט"א חזר מסברה זו, עיין כרם ציון, קונטרס ישועת הארץ, ירושלים תרח"ץ פרק א סי' ב ס"ק יא.

בשאלת ההשרשה בזמן הזה; בתחלת הדיון מובאה הסברה שאיסור השרשה נאמר רק לגבי תוספת שביעית (כסברת החזון איש בסוף), אך במסקנה הוא מוכיח מפירש"י ותוספות הנ"ל ועוד ראשונים שגם בזמן הזה יש איסור השרשה, כמו שהעלה המנחת חינוך.

ג

ואולי יש מקום לעיון נוסף בדברי המשנה המובאים בתוספות הנ"ל. וז"ל המשנה שביעית פרק ב משנה ז: "האורז והדוחן והפרגין והשומשמן שהשרישו לפני ראש השנה מתעשרין לשעבר ומותרין בשביעית ואם לאו אסורין בשביעית ומתעשרין לשנה הבאה". לדין זה אין קשר לתוספת שביעית והדברים נאמרו כאן במפורש "ואם לאו אסורין בשביעית", כלומר אם לא השרישו לפני ראש השנה אסורין בשביעית. אין פשט אחר בדברי המשנה — "ואם לאו" הכוונה אם לא השרישו. אבל לא ברור מה כוונת התנא ב"אסורין". אמנם פשטות הדברים — וכן פרשו כנראה התוספות — שכוונת "אסורין" שנעשה כאן איסור או שהזרעים אסורים מפני שהשרישו בשביעית. אבל לא משמע כך אצל ראשונים אחרים. בפירוש המשנה פירש הר"מ "ואם נזדמן שתהיה שנה הבאה שביעית יהיו אסורין בשביעית ומותר לכנוס אותם לקיום אבל דינן כדין פירות שביעית". לפי פירוש הר"מ אם השרישו הזרעים אחרי ר"ה, יש עליהם קדושת שביעית ומותרים באכילה [מדובר כאשר אין איסור ספיחין]. וכן בחזון איש (שביעית סי' יז ס"ק כה) "והא דקתני סיפא אסורים משום שביעית, היינו בדינים הנוהגין שם". לפי זה יש מושג "אסור בשביעית" והכוונה שיש קדושת שביעית על הצמחים או על הפירות, אך אין כאן שום איסור וכן שיטת הר"ב בכל המסכתא, כמבואר בתוספות יום טוב פרק ה משנה ו (ד"ה אבל מוכר). וכן כתב הרש"ש בפירוש המשנה פרק ב משנה ז "מפי' הרמב"ם והרע"ב משמע דהיינו שנוהג בהם קדושת שביעית אבל לעקדם אינו צריך וכמו "אסורים בשביעית" לקמן משנה ט". הרש"ש מקשה שם שלגבי אילן אומרים דאפילו גקלט בתוספת שביעית יעקור (וכל שכן אם גקלט בשביעית עצמה) והרש"ש מתרץ שבמשנה שלנו מדובר שנשרשו מאליהם, כלומר שלגבי אורז והדוחן וכו' שהשרישו בשביעית ובכל זאת מותרים, מדובר שנשרשו מעצמם ולכן חז"ל לא אסרו את הזרעים. הרש"ש מודה שמפירוש הר"ש כאן ותוספות ראש השנה י, ב לא משמע שפרשו כך את המשנה. אפשר לומר שגם לפי הר"מ בפירושו למשנה אמנם אין איסור על הזרעים שנשרשו בשביעית, אבל אין ללמוד מזה שמותר לכתחילה לזרוע סמוך לשביעית עד שההשרשה תהיה בשביעית. כך הסביר לי מו"ר שליט"א. וראה חזון איש, שביעית סי' יז ס"ק כה.

הסתמכנו כאן על דברי הרמב"ם בפירושו למשנה כפי שנדפס שאם השרישו בשביעית "יהיו אסורין בשביעית ומותר לכנוס אותם לקיום, אבל דינם כדין פירות שביעית". אבל בתרגום הרב י' קאפח שליט"א של פירוש הר"מ צויין שנוסח-תרגום זה אינו נכון. במהדורה קמא כתב הרמב"ם "ואם היתה השנה שביעית, הרי אסורים בשביעית ואסור לאצרים", ובמהדורה בתרא כתב הרמב"ם "ואסור לאכלם ודינם כדין ספיחי שביעית". כנראה אין בתרגום מדויק זה של מהדורה קמא ומהדורה

בתרא סתירה להידוש שבפירוש הרמב"ם שהבאנו למעלה. בהתחלה כתב הרמב"ם שאסור לעשות מהם אוצר, אבל מותר לאוכלם, ואילו במהדורה בתרא חזר הרמב"ם מפירושו, ואולי בעקבות לשון המשנה "ואסורין בשביעית", וכתב שאסור לאכלם, שהרי יש כאן איסור ספיחין. כעין זה כתבו הרב קלמן כהנא שליט"א במסכת שביעית — חקר ועיון, ח"א עמ' שא ופרופ' יהודה פליקס נ"י בתלמוד ירושלמי — מסכת שביעית, ח"א עמ' 131. והדברים מפורשים בפירוש רבינו שלמה סיריליו, שביעית פרק ב, הלכה ו שהלך כנראה בעקבות פירוש הר"מ וכתב "אסורין בשביעית — ואית בהו קדושת שביעית ולאחר גזירת ספיחין אסורין באכילה משום ספיחים". אם נאמר שכוונת פירוש הרמב"ם שיש כאן ענין של קדושת שביעית או איסור ספיחין, אבל אין איסור בעצם ההשרשה בשביעית, — הרי יש כאן סיוע להכרעת החזון איש שאין איסור השרשה בשביעית בזמן הזה.

ואולי אפשר לומר שאכן יש מחלוקת ראשונים לגבי איסור השרשה בשביעית. לפי רש"י, התוספות והר"ש נכלל איסור השרשה באיסור זריעה וכמו שאסור לזרוע בשביעית, כך אסור לזרוע קצת לפני שביעית אם ההשרשה תהיה בשביעית. זאת כוונת המשנה "האורז והדוחן וכו' שהשרישו לפני ראש השנה מתעשרין לשעבר ומותרין בשביעית ואם לאו אסורין בשביעית". אבל הרמב"ם, הר"ש סיריליו, הרע"ב ועוד מפרשים שאין איסור השרשה בשביעית וההשרשה בשביעית גורמת שלזרעים יש קדושת שביעית (מדובר במשנה לפי הדעה שאצל אורז ודוחן הולכים אחרי ההשרשה ולא אחרי גמר פרי). לפי זה אפשר לומר שאיסור השרשה בשביעית מובא אצל הראשונים, במיוחד בפר"ש שביעית פרק ב, משנה ו-ז וכן בפרש"י ובתוספות ראש השנה י, ב, אבל אין זו דעת הרמב"ם וכן משמע ממפרשי המשנה פרק ב, משנה ז⁴.

לפי זה מובנים היטב דברי המנחת חינוך שהבאנו למעלה. המנחת חינוך העלה את השאלה אם השרשת זרעים אסורה בשביעית ותלה שאלה זו בדיון אם אנו מצווים על שביתת הקרקע בשביעית או לא והמנחת חינוך מסיים "ויש לפלפל הרבה בסוגיה דראש השנה". אכן הדבר תלוי לפי המנחת חינוך במחלוקת ראשונים ראש השנה י, ב ויג, ב שדנו באיסור השרשה בשביעית ולפי המנחת חינוך יסוד המחלוקת שבהשרשה אמנם לא עשינו מעשה, אבל הקרקע אינה שובתת. אך זה לא היה ספקו של החזון איש שסבר שאיסור השרשה לא קשור בשביתת הקרקע אלא בתוספת שביעית ולכן בזמן הזה שאין תוספת שביעית, מותר לזרוע עד ראש השנה.

ואולי יש מחלוקת בענין השרשה בירושלמי שביעית פרק ב הלכה ב וז"ל "ותני עלה חורשים בית השלחין עד ר"ה, רבי אומר עד לפני ר"ה שלשה ימים כדי שיזרע ויטע וישרש", כך גרסת הגר"א. ויש לומר שלפי התנא קמא מותר לחרוש עד ר"ה מפני שאפילו בערב ר"ה מותר לזרוע ואילו רבי מתיר לחרוש רק עד שלשה ימים לפני ר"ה מפני שאחר כך אין אפשרות שהזרעים ישתרשו לפני ראש השנה וחרישה בשלשה ימים אלה מיועדת רק לתקן את הקרקע לשביעית. העירני על זה בני ר'

4 וכן מסקנת הרב שמעון אשר גולדברג שליט"א בספר "בית התלמוד — עניני שביעית" (ירושלים תשכ"ו) עמ' צז שלפי הרמב"ם אין איסור קליטה בשביעית באילן סרק ובזרעים ולפי רש"י ור"ש יש איסור קליטה בשביעית, ע"ש.

אלחנן נ"י. החזון איש (שביעית, סי' יז, ס"ק כו) מפרש "ואפשר דרבי מלתא באפי נפשי הוא ולא קאי אבית השלחין אלא לאחר שהתיר ר"ג (תוספת שביעית), ואמר דחורשין עד ג' ימים לפני ר"ה, ולפי זה אסור לזרוע גם בזה"ז לקלוט בשביעית". לפי פירושו זה סובר החזון איש שיש איסור בזריעה לפני ר"ה בלי שהות של השרשה. אמנם בסי' כב ס"ק ה חזר החזון איש מפירושו ומפרש "וההיא דירו' דאסר רבי לחרוש תוך ג' ימים לר"ה גמי בזמן שתוספת אסור" עי"ש⁵.

ד

בספרי הלכה של דיני שביעית מזכירים את בעית סיום הזריעה לפני שביעית. בספר תורת השמיטה להרב חנוך זונדל גרוסברג זצ"ל פרק א סוף סי' ב מובא להלכה "ואף בזרעים יש ליוהר שלא לזרוע לכה"פ שלושה ימים לפני ראש השנה כדי שלא תהא הקליטה בשביעית" וראה שם בס"ק ו את הנימוקים. הרב י"מ טיקוצינסקי זצ"ל הרחיק לכת וכתב "ראוי לחשוש לא לזרוע תוך י"ד יום (או לכל הפחות שלשה ימים) לפני ר"ה" (ספר השמיטה פרק א סי' ב). למעשה מסתמכים על הוראת החזון איש זצ"ל וכן מובא בספר שנת השבע להרב קלמן כהנא שליט"א ובספר הלכות שביעית להרב בנימין זילבר שליט"א כמובא כבר למעלה. כמו כן ישנם ספרי הלכה המביאים את הבעיה, בלי להכריע בדבר, כמו בספר הארץ ומצוותיה להרב אברהם הלל גולדברג שליט"א (עמ' קצה, הערה 26 והועתק משם לחוברת המיוחדת "הלכות שמיטה").

יש לעיין מה טעם האיסור של השרשת הזרעים בשביעית, שהרי הזריעה נעשתה לפני שביעית ולגבי זריעה לפני שבת לא שמענו מעולם שיש למנוע השרשה בשבת. לפי המנחת חינוך ועוד אחרונים כגון תורת הארץ (ח"א, פרק ו סי' יא—יד), סי' הלכות שביעית (סי' א ס"ק א ושם בביאור הלכה) סי' מקדש דוד (סי' נט ס"ק ז) הדבר נובע מהדין שאדם מצווה על שביתת שדהו. נוסף לאיסורים שבשביעית יש עוד צווי "ושבתה הארץ" ולכן אף שלא זורעים בשביעית עצמה "אסור השרשה בשמיטה מחמת שביתת קרקע" כלשון המנחת חינוך. אך אין הכרח שאיסור השרשה בשביעית קשור באיסור שביתת שדהו בשביעית. לפי האגלי טל, מלאכת זורע (סי' ב ס"ק ח סעיף ב) על איסור זריעה בשביעית "לא מחייב עד שיקלוט" ולכן "בשביעית אסור אם זרע בערב שביעית רק שקולט בשביעית" (אגב, פשטות דברי האגלי טל מורים שאיסור זה קיים גם בזמן הזה ואין לו קשר עם תוספת שביעית).

5 בהוצאת שביעית תלמוד ירושלמי עם ביאור הגר"א ועם פירוש חזון איש (ירושלים תשג"ב) יר"ל ע"י כולל אברכים בני ברק וכן במהדורה שניה "כפי שנדפס בראשונה ע"י כולל אברכים חזון איש בזכרון מאיר" עם תוספות (בני ברק שנת השמיטה תשי"ט) מובא בפרק ב, הלכה ב את פירוש החזון איש הנ"ל מלוקט מחזון איש סי' יז ס"ק כו ולכן מסיימים בדברי החזון איש "ולפי"ז אסור לזרוע גם בזה"ז לקלוט בשביעית". אך לא הוסיפו את דברי החזון איש שבסי' כב ס"ק ה ובסי' כו, ס"ק ג שהחזון איש כתב במפורש שחזר מפירושו הנ"ל ומביא פירוש אחר בירושלמי ומדגיש שמותר לזרוע בזה"ז עד לר"ה.

וכן בחזון איש שביעית סי' יז ס"ק ה' "קליטה היא זריעה ממש ואסור". וכן העלה הרב יעקב ווייל שליט"א בספר זבחי תרועה סי' י ס"ק ב'.

יש הבדל בין שני ההסברים על איסור ההשרשה. לפי המנחת חינוך וההולכים בשיטתו בעל השדה עובר אם יהודי אחר (או אפילו גוי) יזרע ערב ר"ה בשדה, אבל לפי האגלי טל ודעימיה במקרה זה רק הזורע עובר, אבל לא בעל השדה. והעיר לי מו"ר שליט"א וז"ל "כמו שאין בעל השדה מוזהר על שביתת שדהו מקליטת זרעים שנפלו מאליהם, כך גם מקליטה שנעשתה ע"י אחרים, אך יתכן שהמשכיר שדהו או בית עם גינה לישראל חשוד, שלדעת המנ"ח צריך להזהיר את השוכר לא לזרוע בשביעית כמו שמוזהר על שביתת בהמתו בשבת".

למעשה סומכים המשקים שומרי שביעית על דברי החזון איש וזורעים לפני שביעית באותם שדות שאין עליהם גזירת ספיחים, זורעים עמוק כדי שהנביטה תהיה רק אחרי הגשמים החזקים⁶. בזריעה כזו עד ערב ר"ה ממש מוכרחים להסתמך על היתרו של החזון איש שבזמן הזה אין איסור השרשה בשביעית. יתכן שאם זורעים לכל הפחות שלושה ימים לפני ראש השנה, אף שההשרשה בודאי תהיה רק בשביעית, בכל זאת אין איסור השרשה בזריעה עמוקה זו. סברה זו העלה הרב אברהם דוד רונטל שליט"א בכרם ציון השלם, אוצר שביעית, הלכות פסוקות פרק א, הערה יב וז"ל "ונ"ל דבזרע כמה ימים לפני שביעית באופן ובמקום שהקליטה ודאי לא תהי' רק בתוך שביעית בזמן ביאת הגשמים, דבזה אף לדעת המנ"ח ודעימי' אינו עובר בזה, דדוקא בזרע בתוך ג' ימים לפני רה"ש אסור, משום הקליטה שתהא בשביעית, דכיון דדרך הזריעה היא שתקלוט אחר ג' ימים, א"כ אמרי' שפיר שהקליטה נעשתה ע"י זריעתו ואמרי' דדמי כאילו זרע הוא ונטע בשביעית, משא"כ כאן כיון שהזרע וודאי שלא תקלוט עכשיו ע"י זריעתו א"כ הוה עתה רק כמניח הזרעים בכד, ואינו פועל עכשיו בזריעתו מאומה, והקליטה שתעשה אחר זמן מרובה ע"י הגשמים וכדומה, הוה רק בגדר גרמא דילי, וי"ל עוד דבאמת סתם קליטה היא תמיד ב' ימים אף בקרקע יבשה וכדומה, רק דהצמיחה מתאחרת מחמת יבשות הקרקע, וא"כ פשוט

6 בתוס' רי"ד עבודה זרה טו, ב מסתפק הרי"ד אם אדם מצווה על שביתת שדהו בשביעית. הרי"ד מאריך להוכיח שאין איסור כזה, ורק בסוף חזר בו ונוטה לומר שאכן אדם מצווה על שביתת שדהו בשביעית, עי"ש. בתוס' רי"ד ר"ה, ז, ב ומו"ק ג, ב לענין איסור השרשה בשביעית, אין התייחסות לדיונו שבע"ז טו וגם מזה משמע שאין קשר בין איסור השרשה בשביעית לבין השאלה אם אדם מצווה על שביתת שדהו בשביעית.

7 ראה חוברת "לקראת שנת השמיטה תש"מ" חוברת הדרכה יו"ל ע"י המכון לחקר החקלאות על פי התורה עמ' 8; "דפי הלכה להתישבות החקלאית" לקט הלכות שביעית לחקלאים, יו"ל ע"י בית מדרש גבוה להלכה בהתישבות החקלאית, ירושלים — שעלבים, פרק א ס"ק ב ושם הערה 7; "הליכות שדה" ניסן תשמ"ו יו"ל ע"י המכון לחקר החקלאות עפ"י התורה, פרק ב ס"ק א ושם שאחר שנוי מחזור "מותר לזרוע עד ראש השנה, לנביטה על ידי הגשמים".

ואולי יש צורך בבירור המונחים השרשה, קליטה ונביטה, וראה פירוש הר"מ שביעית פרק ב, משנה ו "ופירוש קליטה — לקיחה והטיפה והיא מליצה לחבור האילן בארץ ולהסתבכות חוטי השורש בארץ".

הוא שאינו עובר בזה"ע"ל. לפי הסבר זה אין צריך בהשרשה בפועל, אלא בזמן הדרוש להשרשה, אפילו ברור לנו שלמעשה עוד אין השרשה. בנידון מוכרחים לומר שאפילו אם יש כוונה שלא תהיה השרשה בקרוב, בכל זאת זריעה של ימים אחדים לפני שביעית מספיקה כדי שאין כאן איסור השרשה.

אך לא משמע כך מדברי הטורי אבן, ראש השנה י, ב וז"ל "גבי השרשה לפעמים אפשר דימי השרשה נמשכים יותר... דבמקום הגריד ימי השרשה נמשכים ביותר משלושה ימים" עי"ש. אך ראה משנת יוסף, שביעית, פרק ב משנה ו עמ' קמט בשם ה"פני זקן" שתמיד די בקליטה של שלושה ימים "ומי שאינו מורה כן אינו יודע בין ימינו לשמאלו", עי"ש, אך לא משמע כך בתוספות פסחים נה, א (ד"ה כל הרכבה) וז"ל "דבמקום הגריד מאחרת לקלוט יותר מג' ימים".

ואולי יש לומר שזריעה עמוקה לפני שביעית אינה דומה לזריעה רגילה באדמה לחה המביאה מיד להשרשה אחרי ימים אחדים ואילו בזריעה עמוקה רק גורם נוסף, גשמים מן השמים, מביאים לידי השרשה ויתכן שגם לדעת המנחת חינוך אין לייחס כאן את ההשרשה כתוצאה ישירה של הזריעה. כעין זה שמעתי מהרב קלמן כהנא שליט"א.

בפירוש רבנו נתן אב הישיבה, שביעית פרק ב, משנה ב מובא וז"ל "אם זרעם אפילו בתחלת השנה הששית ולא ירד עליהם גשם מתחלת השנה עד סופה אלא נשארו באדמה גרגרים יבשים וירדו עליהם גשמים בסוף אלול וצמחו בסוף השנה הרי אלו אסורים מפני שנזרעו בששית וצמחו בשביעית וכל מה שנזרע וצמח בשביעית אסור לאכלו". אך אין להוכיח מכאן שיש איסור השרשה אפילו אם זורעים זמן רב לפני ר"ה והקליטה מתאחרת. מדובר כאן באיסור ספיחין ולגבי איסור זה מדגיש רבנו נתן שאין להסתמך על כך שהזרעים נזרעו בתחלת השנה הששית, שהרי אם צמחו רק בסוף השנה, יחול עליהם איסור ספיחין.

בכל אופן יתכן שגם לפי דעת האוסרים השרשה בשביעית, אפילו אם הזרעים נזרעו בששית, אין צורך בהשרשה בפועל, אלא מספיק זמן של השרשה ודי שמפסיקים יומיים ומשהו לפני שביעית⁸.

*

הובאו כאן ראשי פרקים בלבד, תוך תקווה שיש בזה תועלת עבור לימוד וליבון נוסף בסוגיה מעניינת זו שיש לה השלכות הלכה למעשה בשמירת שמיטה בזמן הזה. ונותן התורה ית' יחזק את גיבורי כח שומרי שביעית בשדה ובכרם.

8 וראה בס' שביעית כהלכתה פרק א ס"ק ב ובמדור מקורות, הערות והוספות פרק א ס"ק ב שאולי שיעור נביטה שונה בכל מין ומין ותלוי בסוג האדמה "ומ"מ לא החמרנו בקליטה יותר מג' ימים".

הרב שמואל דוד

האם מותר לאחר את שאלת הגשמים?

א. הצגת השאלה

קטיף הכותנה עומד להסתיים בדרך כלל אחר י' חשון ונשאלה השאלה אם מותר לנו להמשיך ולומר "תן ברכה" ולא לבקש מטר, שהרי אין אנו מעוניינים במטר ואין אנו זקוקים לו. (כמו כן, גם ע"פ התאריך הלועזי, טרם הגיעה עונת הגשמים) ועוד, אם אמנם צריך לאמר, הלא נעשה שקר בנפשנו הלא לבנו בל עמנו ואיך נאמר "ותן טל ומטר" בלב שלם? שאלה זו נשאלת גם בשנת השמיטה, שהרי משקים שומרי שמיטה זורעים כבר לפני ראש השנה ומעוניינים שהזרעים לא ינבטו ע"י הגשמים הראשונים בחשון אלא ע"י הגשמים שיבואו בעז"ה בחודשי כסלו-טבת.

ב. פירי בדברא

במשנה במסכת תענית (ד' י' ע"א) שנינו: "בג' במרחשון שואלים את הגשמים. רבן גמליאל אומר בשבעה ב', ט"ו יום אחר החג כדי שיגיע אחרון שבישראל לנהר פרת".

ובגמרא: "אמר רבי אלעזר: הלכה כרבן גמליאל, תניא חנניא אומר: ובגולה עד ששים לתקופה".

הגמרא (דף ד' ע"ב) גם שואלת על סתירה בדברי האמוראים כמי לפסוק, האם מתחילים לשאול גשמים בשמיני עצרת או ב' בחשון ומתמצת: "לא קשיא, הא לן והא להן" ושוב שואלת: "מאי שנא לדידן דאית לן פירי בדברא, לדידהו נמי אית להו עולי רגלים?" ומתמצת: "כי קאמר ר' יוחנן בזמן שאין בית המקדש קיים".

בבבל שואלים רק בשבעה במרחשון משום שיש להם הרבה תבואה בשדה עד אז. אבל בארץ ישראל, כשהיה בית המקדש קיים היו שואלים גם כן בתאריך זה משום עולי רגלים, אבל לאחר שנחרב יש להתחיל לשאול שם בשמיני עצרת.

ובהמשך הגמרא: "השתא דאתית להכי לא קשיא, הא והא לדידהו ולא קשיא, כאן בזמן שבית המקדש קיים, כאן בזמן שאין בית המקדש קיים".

מ"מ ע"פ הגמרא מתחשבים אנו בפירי בדברא — בתוצרת הקלאית שבשדה על מנת לדחות את שאלת הגשמים. האם יש להתחשב גם בקטיף הכותנה או בזריעה לפני ראש השנה בשנת השמיטה, כאשר גשמים מוקדמים עלולים לגרום לנביטה מוקדמת המסכנת את כל היבול אם תהיה הפסקה בגשמים?

ג. בארצות חוץ לארץ

1. ארצות הזקוקות לגשם בקיץ, כיצד מבקשים שם גשם?

הגמרא (במסכת תענית דף י"ד ע"ב) מספרת: "שלחו ליה בני גינזה לרבי: כגון אנן דאפילו בתקופת תמוז בעינן מיטרא, היכי נעביד — כיחידים דמינן או כרבים דמינן, כיחידים דמינן ובשומע תפילה, או כרבים דמינן ובברכת השנים? שלח להן: כיחידים דמיתו ובשומע תפילה".

והגמרא ממשיכה: "מיתיבי: אמר רבי יהודה: אימתי, בזמן שהשנים כתיקנם וישראל שרויים על אדמתם, אבל בזמן הזה — הכל לפי השנים, הכל לפי המקומות, הכל לפי הזמן. אמר ליה: מתניתא רמית עליה דרבי? רבי תנא הוא ופליג. מאי הוי עלה? רב נחמן אמר בברכת השנים, רב ששת אמר בשומע תפילה, והלכתא בשומע תפילה".

מכאן משמע לכאורה שהולכים אחר רוב העולם ולא אחר רוב העיר, ולכאורה גם בגידוננו אי אפשר שאנשי מקום מסוים יתפללו לפי צרכיהם המצומצמים. אולם, אי אפשר להביא ראיה מהנפסק לבני גינזה לגידון דידן וזאת משני טעמים:

(א) יתכן שבשנים מסוימות רוב החקלאים טרם גמרו לקטוף את הכותנה ולחרוש אותה (וכן בענפים נוספים), כך שאז זו תהיה שאלה של רוב העם היושב בציון (ויתכן שכך הוא המצב ברוב השנים).

(ב) בני גינזה רצו כל הקיץ לאמר מוריד הגשם וזה לא ניתן להם, ואילו כאן הבקשה היא לאחר סך הכל בזמן קצר את בקשת הגשם, ויתכן שזה מותר אף ליחידים (כפי שלא מצאנו שאסור לעוברי דרכים להתפלל בתפילתם הפרטית שלא ירד גשם. אולם שאלתנו היא להתפלל על כך גם בברכת השנים).

מ"מ הרא"ש (בתשובה הובאה בבית יוסף סימן קי"ד) חידש שהנאמר לגינזה הוא דוקא לעיר אחת, אבל ארץ שהיא רחבת ידיים מודה רבי ששואלים ומזכירים גשמים אף בימות החמה. אולם, הבית יוסף סיים שם: "ומ"מ נראה מדבריו באותה תשובה שלא קבלו ממנו, וכן נוהגים בכל העולם להפסיק מלשאול ביו"ט ראשון של פסח, אע"פ שעדיין צריכים ביותר לגשמים".

אלא שיתכן שאין נוהגים כהרא"ש משום שגשמים בקיץ הם סימן קללה ולכן אין לבקשם בברכת פרנסה במקום אחר, בשעה שרוב העולם אינו רוצה בכך. כך כתב הר"ן (דף ה' ע"א מדפי הרי"ף): "ואע"ג דאמרינן שאם היה צריך לפרנסה אומרה בברכת השנים, שאני מטר שהוא מזיק לרוב העולם בתקופת תמוז". וכן כתב המאירי (בחידושו לדה"ד ע"ב, ד"ה כבר ביארנו, עמ' 54 בנדפס): "אע"פ שאף היחיד שואל בכל ברכה וברכה מעין הברכה, ענין זה הוא חלוק משאר ענינים, שיש בו קלקלה לרוב העולם, שהגשמים בימות החמה סימן קללה הם, ולפיכך לא הותר בהם לשנות מטבע ברכה אלא שיאמרה בברכת שומע תפילה, שהיא נעשית האפרכסת לכל דבר שאדם רוצה לשאול עליו".

ולפי זה בגידוננו שאין מדובר על גשמים בקיץ, יש מקום להמשיך לשאול טל גם אחר ז' חשון.

2. להקדים את בקשת הגשם מיום ס' בתקופה לז' חשון.

כתב הרא"ש (תענית, פרק א' סימן ד'): "תמה אני למה אנו נוהגים כבני גולה בהא, נהי דהש"ס שלנו בבלי, מכל מקום דבר התלוי בארץ למה ננהג כמותם. אם בבל היתה מצולת מים ולא היתה צריכה למים, בכל הארצות צריכים למים במרחשון, למה נאחר בשאלה עד ששים לתקופה. והדבר ידוע אם לא היה מטר יורד עד ששים לתקופה, היה הזרע אבד, ולמה לא נעשה כמשנתנו. ובפרובינציא ראיתי שהיו שואלים את הגשמים במרחשון. וישר מאד בעיני".

והאריך בתשובה כלל רביעי סי' י (הובאה בבית יוסף סימן קי"ז): "אע"ג רתניא חנניה אומר ובגולה עד ס' לתקופה, ואנן בכל מילתא אזלינן בתר חכמי בבל ועבדינן כוותיהו, היכא דפליגי אהדדי חכמי בבל וחכמי ארץ ישראל, דתלמוד בבלי חשבינן עיקר, הני מילי בדבר איסור והיתר וחיוב ופטור וטומאה וטהרה, אבל בדבר התלוי בצורך השעה ואין בו שינוי לעבור על דברי תורה ראוי לילך אחר השנים והמקומות והזמן דבבל שוכנת על מים רבים ולא צריכים גשמים עד ס' לתקופה, או שהיה זמן הזרע מאוחר בבבל. אבל בארץ אשכנז שזמן הזרע הוא מחצי תשרי ואילך, הדבר ידוע שאם לא ירדו גשמים מיד אחר הזרע שהוא מתקלקל, שהעופות והעכברים יאכלוהו כולו, למה לא נעשה כבני ארץ ישראל, ששואלים את הגשמים בז' במרחשון כרבן גמליאל. כי בדבר זה אין מחלוקת בין בני בבל ובין בני ארץ ישראל שניתנו אלו טעם לדבריהם שראוי לעשות כך, ואלו נותנים טעם שראוי לעשות כמותן. אלא שבבבל היו עושים כפי הצריך להם, והמשנה שאומרת ששואלים במרחשון נשנית בארץ ישראל כפי הצריך להם".

ואף שיוצא מדברי הרא"ש שזמן השאלה בארץ ישראל הוא קבוע לז' מרחשון, הלא ראינו לעיל שהגמרא התחשבה בפירי בדברא כדי לקבוע את התאריך של זמן שאלת הגשמים. והרא"ש לימדנו שכשהגמ' קבעה ס' לתקופה לארצות הגולה אין זו קביעה גמורה אלא תלוי בארצות ובאקלים, ואם כן יש מקום לכאורה לאמר כן גם על ארץ ישראל ש"הכל לפי השנים, הכל לפי המקומות, הכל לפי הזמן" וניתן לאחר או להקדים מעט את זמן שאלת הגשמים. אלא שעדיין לא למדנו מדבריו רק שקיימים שני הזמנים ז' במרחשון וששים לתקופה וניתן לקבוע את אחד משניהם. לא מצינו בדבריו אפשרות לקבוע תאריך עצמאי בכל שנה ושנה לפי הפירי דברא באותה שנה, או בכל מקום ומקום לפי הספקו.

את זאת ניתן למצוא ברמב"ם בפירוש המשנה שכתב: "וכל זה (ששואלים גשמים בז' במרחשון) בארץ ישראל ובארצות הדומות לה. (שאינם כאוירה)... אבל בשאר ארצות, השאלה בזמן שהמטר טוב והגון באותו מקום, ונתן אותו הזמן כאילו הוא שבעה במרחשון". ולפיכך יש מקום לאמר שהוא הדין בארץ ישראל אם בימינו צריך לאחר את תחילת תקופת השאלה בכל השנים, או רק בחלקן.

ד. לאחר בקשת הגשמים בארץ ישראל

בהלכות תפילה (פרק ב' הלכות טז-יז) כתב הרמב"ם: "משבעה ימים במרחשון שואלים את הגשמים בברכת השנים כל זמן שמזכיר הגשם. במה דברים אמורים?

בארץ ישראל, אבל בשנער ובסוריא ובמצרים ובמקומות הסמוכים לאלו והדומים להם שואלים את הגשמים ביום ששים אחר תקופת תשרי. מקומות שהם צריכים לגשמים בימות החמה כגון איי הים הרחוקים שואלים את הגשמים בעת שהם צריכים להם בשומע תפילה".

והקשה הרא"ש בתשובה (שם): "ולפום ריהטא משמע שפירוש המשנה סותר מה שכתב בחיבורו. כי בפירוש המשנה כתב "ובשאר ארצות צריכה להיות השאלה בזמן שהם צריכים לגשם באותה הארץ ויעשו אותו זמן כאילו הוא ז' במרחשון", אלמא ששואלים בברכת השנים, ובחיבורו כתב שאיי הים שואלים בשומע תפילה!?" ותירץ: "והמדקדק בדבריו ימצאם מכוונים כי בפירוש המשנה כתב "ארצות"... מזה נלמד שאין נקראים רבים אלא (לפחות) ארץ אחת, ואותם אומרים בזמן הצריך להם שאלה בברכת השנים, אבל בחיבורו כתב "מקומות" שהם צריכים גשמים בימות החמה כגון "איי הים" ואינם נקראים ארץ בפני עצמם, הלכך כיחידים דמו ואומרים בשומע תפילה".

ונראה להסביר את הרמב"ם אחרת ובחילוק בין אי שאלת הגשמים בחורף לבין שאלת הגשמים בקיץ. בחיבורו מדבר הרמב"ם בענין "מקומות שהם צריכים לגשמים בימות החמה" וכבר כתבנו לעיל שגשמים בימות החמה לשאר מקומות סימן קללה הם, ולכן אין לבקש גשם בברכת השנים אלא רק בשומע תפילה.

אבל בפירוש המשנה סובב הולך לו הרמב"ם בענין איחור שאלת גשמים מז' חשון, והיינו אי-הזכרת גשם בתחילת החורף שעיכוב הגשם אינו סימן קללה. ואדרבה סוף דברי הרמב"ם בפירוש המשנה הוא: "ארצות שיש בהם במרחשון הקיץ והגשמים אינם להם טובים אלא ממיתים ומאבדים, היאך ישאלו אנשי זה המקום גשם במרחשון, הלא זה מן השקר והאולת!"

אולם עדיין אין אפשרות מהרמב"ם להוכיח שניתן לאחר את זמן שאלת הגשמים. (א) משום שהרמב"ם עוסק ב"ארצות" ובארצות שיש בהם במרחשון הקיץ, ושאלתנו עוסקת במקומות מסוימים בארץ ישראל.

(ב) הרמב"ם מגדיר "שהגשמים אינם להם טובים אלא ממיתים ומאבדים" ואצלנו טרם הגענו להגדרה כל כך קיצונית, אלא שלחלק מן התבואה נגרם נזק ואיבוד כספי; אך לחלק אחר הגשמים טובים, וגם לחלק שנגרם הפסד, אין הגשמים "ממיתים ומאבדים".

אולם הר"ן דוחה בפירושו אפשרות של איחור שאלת גשמים בנימוק כלכלי של "פירי בדברא" וזה לשונו (דף ב' ע"א מדפי הרי"ף ד"ה ואיכא): "ואיכא למידק הכא: הרי פסק ר' אלעזר הלכה כרבן גמליאל, דהא ר"ג לא אמר הכי אלא מפני תקנתם של עולי רגלים, והאידנא בתר חורבן ליכא למיחש לתקנתיהו, וכי תימא בזמן שבית המקדש קיים הוא דפסק הכי, וכי איצטריך למקבע הלכתא למשיחא? איכא למימר דבגמרא אמרינן דהיכא דאית ליה פירות בדברא אין שואלים עד ז' במרחשון, ומשום הכי פסקינן הלכה כר"ג, לומר שכיון שהוקבע זמן זה לבני ארץ ישראל, אף כל מי שיראים מן ירידת הגשמים משום פירי בדברא וכיוצא בו, מאחרים השאלה עד שבעה במרחשון. וכבר כתבתי בחידושי שנראה מדקדוק סוגיית הגמרא דבאחרא דלית להו פירי בדברא ואינו מקום טובעני אלא

לצורך גשמים, כגון ארץ ישראל, שואלים תיכף אחר החג. ונמצאת אומר שכל המקומות שוים להזכרה מיו"ט האחרון של החג, אבל בשאלה נחלקו לשלשה דינים, כפי חלוק המקומות: שבארץ ישראל ובכל המקומות הצריכים למטר כיוצא בה ואין להם פירי בדברא שואלים ומזכירים ביו"ט אחרון של חג. והיכא דאית להו פירי בדברא — מאחרים השאלה עד ז' במרחשון. ובבל שהיא טובעני הרבה עד ס' בתקופה... אבל מה אעשה והרב אלפסי ז"ל לא הזכיר בהלכותיו פירי דדברא כלל. וכתב הא דאמר ר' אלעזר הלכה כרבן גמליאל. וכתב ג"כ בגולה עד ס' בתקופה, נראה שאין לו אלא שני זמנים הללו, ושבארץ ישראל מאחרים לשאול אפילו בזמן הזה עד שבעה במרחשון (אפילו ללא ענין פירי דדברא, שאינו להלכה) ואף הרמב"ם ז"ל... ולדבריהם צריך לומר... ולפי זה שאין לנו דין שלישי של פירי דדברא כלל ז'.

יוצא אם כן שלפי הרי"ף והרמב"ם אין כלל התחשבות בתבואה שבשדות וממילא ודאי שאין לאחר את שאלת הגשמים, ולפי הטוענים שמתחשבים בתבואה שבשדות גם זה דוקא עד לז' חשון ותו לא, וכ"כ המאירי (דף ד' ע"ב ד"ה אע"פ, בנד' עמ' 26): "ובזמן שאין בית המקדש קיים מתחילים לשאול אחר החג הואיל ואין עולי רגלים ולא פירות בחוץ, ובחול'ל בז' במרחשון מפני שעד כאן יש להם פירות בחוץ, ובבבל...". וכ"כ בהמשך (ד"ה יש מקומות, בנד' עמ' 34): "ומ"מ נראה לי שמאחר שהפירות שטוחין בשדות, כמו שאמרו על זה בגמרא 'אנן דאית לן פירי בדברא' אף אנו צריכים לאחר וראוי לנו שלא לשאול אלא עד ז' במרחשון" (ולא יותר).

ומצאתי סיוע לכך בחידושי הריטב"א (למשנה בדף י' ע"א) שכתב בזה הלשון: "דבזמן שבית המקדש קיים חיישינן לעולי רגלים שלא יעצרו הגשם בחזרתם ונמצאת מכשולם לעתיד לבא. ורבן גמליאל חייש לכולהו עולי רגלים ואפילו לאחר שבהם, ויהבי להו ט"ו יום אחר החג. ואע"ג דאמרינן התם שארץ ישראל היא מהלך ארבעים יום... וירושלים באמצע א"י, ויש ממנה לכל צד הגבולים מהלך עשרים יום. אפילו הכי כדי שלא תתאחר זמן השאלה מז' ב', שהוא זמן רביעה בינונית לר' מאיר, רמו עליהו דליזלו הני טפי מאדם בינוני, או שילכו בלילה קצת כדי שיגיעו לביתם בט"ו יום. ות"ק חייש (נמי) לעולי רגלים, אלא דסבר דמסתיין דניתן להו להליכה י"ב יום עד ג' מרחשון, שיחזרו או רוב ישראל לבתיהם, ואידך מיעוטא ליזלן ביממא ובלילא, כי היכי דלא תתמנע שאלת גשמים אמתולטייהו כולי האי, ויתחילו לשאול בג' מרחשון שהגיעה הרביעה ראשונה". היינו שבשום אופן אין לאחר אחר ז' חשון, ואף שעדיין נשאר מרחק לעולי רגלים, או כותנה בשדות, על המאחרים להזדרז, אך אין לאחר משום כך את בקשת הגשמים.

וכך יש ללמוד גם מהמשך דבריו (בד"כ שאח"כ): "בני חו"ל דליכא לא עולי רגלים ולא פירי בדברא, והם צריכים צורך גדול, למה יאמר שיאחרו שאלתם עד ס' בתקופה? אלא ודאי אין דברי חנניה אלא בבבל כמו שאמרנו. וא"כ יש לנו לשאול על מה שנהגו בספרד ע"פ הגאונים ז"ל שאין שואלים גשמים עד ס' בתקופה כבבל? ומורי הרב גר"ו היה אומר שדעת הגאונים ז"ל... דלא קבעו חז"ל לשאלה זו אלא שני זמנים א' לבבל וא' לארץ ישראל. ומי שהגשמים טובים להם לאחר החג לאלתר, ולית להו פירי בדברא עושים כא"י ושואלים מיד למוצאי יו"ט. ואותן שיש להם פירי בדברא זמן מועט אחר החג כגון הארצות האלו, לשאול למוצאי יו"ט אי אפשר להם

שאינם להם סימן ברכה... הלכך יאחרו שאלתם עד ס' לתקופה כבבל, ואע"פ שצריכים לגשמים קודם לכן לאחר אסיפת הפירות, הרי יכולים לשאול כיחידים בשומע תפילה, ואם נפשך לומר שנקבע זמן שלישי בט"ו (יום אחר שמיני עצרת, היינו ז') במרחשון דתו ליכא פירי בדברא, כבר אמרנו שאין דעת החכמים לקבוע לו זמן ג' אלא או כבני בבל או כבני ארץ ישראל".

מחדש הריטב"א אם כן דבר נוסף. חכמים קבעו רק זמנים מסוימים לתחילת בקשת גשמים, והם שמיני עצרת, ז' חשון וס' לתקופה, ולא יתכן שנבדה תאריך חדש מלבנו.

וכיון שלא נרצה לאחר את שאלת הגשמים עד יום ס' לתקופה, ובמיוחד שישנם גידולים נוספים הזקוקים לגשמים אפילו קודם לז' חשון. וממה נפשך, אם מגדל הכותנה שואל באופן פרטי להמשיך שלא לבקש גשם, מקום שאלתו בשומע תפילה. ואם הוא מעוניין שלא לשאול אף בברכת השנים הרי זה משום שהכותנה היא תוצרת חקלאית לאומית, והוא מבקש שנתיחס אליה כאילו כל המדינה זקוקה לכך, והלא במדינה יש גם גידולים אחרים הנזקקים לגשם. (ועיין בירושלמי תענית פ"ג ה"א מתלוקת אם מתריעים על גשמים בשמיטה, אך לענין בקשת גשמים נראה פשוט שמותר ובמיוחד בנידונינו שרבים עושים כדין מה שהורו להם).

והריטב"א מביא ראיה לדבריו: "תדע... וכד מעיינת בה לא משכחת טעמא להאי פירוקא בתרא (פירי בדברא) אמאי נדינן ליה, דהא לא מרוחינן ביה מידי, דהא מעיקרא נמי ידיעינן הגי דיני דארץ ישראל... אלא שבני בבל נגורו אחריהם משום דאית להו פירי בדברא, וא"כ נמצינו גורעים את התירוצ האחרון לענין בני בבל שלא קבעו להם זמן ולא הרווחנו כלום לענין בני ארץ ישראל, ואין זו שיטת התלמוד בשום מקום, אלא על כרחין יש לנו לומר... דלא גיחא לן במאי דאוקימנא לדידן בני בבל כר"ג בט"ו יום (אחר החג)... שאין לנו זמן ג' משום מקום... ושאר ארצות כבני א"י או כבבל, ואותם שאין להם פירות בשדה עבדי לאלתר כבני א"י, אבל אותם שיש להם פירות בשדה הם בספק, ששני זמנים אלו אינם דומים להם, זמן א"י מפני פירות השדה וזמן בבל מפני איחור השאלה הרבה, בררו הגאונים ז"ל זמן בבל... שתהא דין אחד כל הגולה... ואיחור השאלה עד ס' בתקופה יש לו תשלומין לשאול גשמים בשומע תפילה מאסיפת הפירות ואילך, זו היא שיטתם של הגאונים ז"ל, וזו דעת רבנו אלפסי ז"ל שלא הביא מכל הסוגיות כלום".

ה. סוף דבר

בסיכום יוצא שאין לאחר את שאלת טל ומטר לאחר ז' חשון, ויש לאמרה בזמנה. אולם בברכת שומע תפילה יכול להתפלל שהגשם יאחר או שלא יפגע בשדות וכיו"ב, וגם בברכת השנים יכיון במלים "ותן טל ומטר לברכה" שיהיה המטר לברכה דוקא, ולא יפגע בתבואה שבשדות, וכן כל כיוצא בזה. והקב"ה יברך שנתנו הבעל"ט כשנים הטובות ויתן לנו טל ומטר לברכה על פני האדמה וכי"ר.

הרב משה צוריאלי

ההגבלות על העיסוק השכלי של האדם לפי מהר"ל

פתח מהר"ל את ספרו על תיקון המדות "נתיבות עולם" בזה הלשון: "כי התורה היא סדר האדם, באיזה מעשה יהא נוהג, ואיך יהיה מסודר במעשיו, וזהו ענין התורה". כדברים האלה גם כתב בפירושו לאבות, דף רע"ה, כלומר, יצור-כפיו של הקב"ה צריך להיות מחושב, ערוך, מתוכנן. על האדם להתאים את פעלו לדרישות הא-לוהיות, העל-טבעיות. בדורנו התרגלנו בהרבה מאד שטחים לשיטת "Laissez-Faire", שהאדם עושה כפי שמזדמן לו, בלי משמעת, בלי ציות, בלי תכנית, אבל אצל חז"ל שררה חשיבות של "סדר", בין בענין סדר הלבישה (דרך ארץ רבה, פרק יוד) והרחיצה (שם), סדר ההליכה (ג' שהיו מהלכין בדרך, יומא לו), סדר הדיבור (מהר"ל על אבות דף רלט ואילך) "כי כל הדברים שהם בעולם שבים אל הסדר כפי אשר ראוי להיות...". (שם, דף קעח). וכן סדר הסעודה (נתיבות עולם, ח"א דף קלא). וראה עולת ראיה לרב א"י קוק וצ"ל ח"א דף ר"צ.

אם כך הוא תקן-הדברים בענין מעשיו של אדם, קל וחומר בענין שכליותו של האדם, חייב לשלוט סדר. ומי כמו מהר"ל שינחה אותנו איך נעשה ואיך נצליח, לעשות רצון אבינו שבשמים. ונצטמצם כאן בששה אספקטים. אמנם חלק מהדברים ידועים, אבל ננסה כאן לתת תמונה שלמה של שיטת מהר"ל.

(1) "בן חמש שנים למקרא. בן עשר למשנה, בן שלוש עשרה למצוות, בן חמש עשרה לתלמוד" (אבות פרק ה). בזמננו רבים נוהגים לקצר את התקופה בה הילד לומד מקרא, וכמעט אין לו שום ידיעה בסיסית ברוב כ"ד ספרים. גם בתורה מלמדים אותו בדרך כלל כמה ענינים בודדים, לקוחים מן פרשת השבוע ואילו לימוד חומש מסודר ולימוד ששה סדרי משנה, מהחל ועד כלה, וחזור ושונה עד ידיעה מובהקת, כמעט לא ראינו ולא שמענו, אלא בהקדם האפשרי מתחילים ללמוד עם הילד (בגיל 7, ויש מקומות מאחרים עד גיל 9) פרק "אלו מציאות" וכדומה. כתב על כך מהר"ל:

"אבל בדורות אלו, כל מה שאפשר להיות היפך הסדר, הכל הוא אצלנו, וזה כאשר הוא בן שמונה או תשע שנים, מתחיל הנער הקטן גמרא. וכי ערך שכל זה ראוי אליו? ובודאי השכל אשר אינו מתיחס את האדם [לפי גילו] אין לו קיום אצל האדם. ובפרט התורה שהיא שכל עליון אלו-הי על הכל. ובשביל כך, אין דבר קל להיות נאבד מן האדם כמו התורה... כי כאשר יצאו מבית רבם [בסוף תקופת הלימוד] כבר הוסר מהם הכל עד שאין יודעים מאומה. וכל זה הוא המנהג היותר רע, וכאשר הוא גדול והגיע לגמרא היה ראוי שיהיה לו יסוד קיים המשנה, שהוא היסוד שעליו נסמך הגמרא (ויקרא רבה כ"א)... והם באים מן הגמרא אל פסקי הלכה השונים בקוצר. והנה הפכו האילן. כי השורש ראוי שיהיה בטוע קודם, והוא נושא לענפים והם עושים היפך זה" (תפארת ישראל, פרק נו, דף קע).

ומצאנו ביאור יפה לרעיון זה בדברי הרב קוק: "...לכן ראוי להרגיל את האדם בעבודה ותלמוד דוקא כפי אותה מדה אשר יד הבנתו מגיעה להשגת כללות תכליתו. וכאשר ישיג ערך התכלית של ענינים יותר גבוהים, אז יחנכוהו בענינים יותר גבוהים. אבל אם ירגילו להעמיס אותו בעבודות ולימודים שאין שמץ מתכליתם יכול להצטייר בו, משרישים בו דעה נפסדת המקעקעת כל הבירה כולה, חלילה, שאין צורך תכלית לדברים ושאין בהם תכלית. והיה כאשר יגדל... ירופפו עמודי שקידתו וכל בנין גידולו. על כן, התינוק מבן חמש שנים עד עשר, מוכן הוא בשכלו הרך בתחילת התפתחותו להרגיש את יפיים וזיום של פשטי המקראות, בסיפוריהם ומליצותיהם ורעיונות מוסרם, המרהיבים לב ונפש גם בחיצוניותם, וביושר עניניהם בטבעיות המדות, ונפלאות ה' וחסדיו, ולהכיר להם רום של תכלית. אבל עודנו רחוק מלהכיר התכלית של יושר המעשים הפרטיים אשר במשנה. אך בבואו לשנות עשר, תתברר הבחנתו במציאות מעשים טובים והפכם, ויכיר את צורך לימוד המדריך בהוראות מעשי הטוב, ובירור פרטיהם ובאזהרה ממעשי הרע בבירור פרטיהם, ואז ילמדוהו משנה. אבל עוד לא בושל שכלו כ"כ להכיר, שמלבד הידוע בראשית ההשקפה מטובתם של המעשים ומרעתם, עוד צריך לחקור עליהם בהסתעפותם הרבה, מתוך המפורש על הנעלם. ובבואו לשנות חמש-עשרה ימצא שכלו מתעורר על התרחבות המעשים, המדות והדיעות בבירור תעלומותיהם, ואז יורוהו דרך התלמוד, ועל דרך זה יגדל בלימוד תורת ה'" (עולת ראייה, ח"א דפים קפא—קפג).

עוד האריך מהר"ל על נתיצות סדר זה בדרותיו (בסוף ספר באר הגולה, דרוש על התורה דף מ"ז) ובביאורו לפרקי אבות דף ש"ה ובספר גור אריה על התורה בפירושו לפסוק "ושננתם לבניך" (דברים ו, ז): "והכל כדי לתת לנער משא כאשר יוכל שאת לפי טבעו. ומה שהוא לפי טבעו, מקבל הנער, כמו שסידר הש"י אוכל לילד חלב-אמו, שהוא דבר מקובל אליו ולא סידר לו המזונות אשר אינם לפי ערכו (עיי"ש שהאריך בהסבר הדברים)... אך הטפשים בארצות אלו, דרכיהם היפך זה. מלמדים עם הנער מקרא, מעט מן הפרשה, ומפסיקין, ומתחילין בשבוע אחר פרשה שניה, קצת מן הפרשה ובכלות השנה לא ידע הנער, כי נשכח ממנו הראשונים... וכאשר נעתק מן המקרא, מאומה לא ישא בידו, יציאתו כביאתו... ויש שמעתיקין אותו אל הגמרא, מיד יצפצף הנער בקול דברים בלבד, ותמונת הפשט לא ידע להבין אך דבר-מה ממנו, כדמסיק זבוב מאבן שיש. וכאשר יגדל הנער, ואז יתבגר שכלו קצת, מעתיק אותו אל לימוד התוספות...". (ע"ע על זה בנתיבות עולם, ח"א דף כ"ה). ובגור אריה ממשיך: "ובסיכלות דעתו [של המלמד, חושב] כי לימוד הגמרא וההלכה הוא הועיל לו. והאנשים האלו הוכו בסנוורים. אין זה, רק כי שכל הנער גדל מעצמו [באופן טבעי, לפי גילו] אבל שיהיה מוסיף בשכלו, מה שהלעיטו (אותו) דבר שאין ראוי לו, ואינו לפי ערך שכלו, זה אי אפשר ואין ספק שאם היה הולך בלי תורה, והתחיל ללמוד [בגיל יותר מאוחר] בזמן מועט יגיע מה שעסק זה מהתחלתו, ואז יעסוק בתוספות. ומי יתן והיה לו העיקר ולא יבקש תוספות. ועוד יעלה בסולם לדרוש במשאות-שוא, וייגע לריק כוחו, ויכלו בהבל ימיהם... ודבר זה נוהג עד שיכתוב כתובה לאשה [כלומר, יתחתן] או הושלך משמים ארץ, ונדמה לו כאילו חולם חלום כל ימיו, יפרוש מן התורה לגמרי, לא ישא בידו מאומה, לא מקרא ולא משנה, ולא תלמוד ולא דרך ארץ...". (עיי"ש בגור אריה שהאריך

בתוכחות למלמדים שבדורו, ובספר תפארת ישראל, דף קסט, השווה מקרא, משנה תלמוד ללימוד חכמה, דעת ותבונה, ואין לבלבל את הסדר.

מהר"ל מייחס למנהג-נפסד זה הפסד הדור מכל וכל (נתיבות עולם ח"א דף כ"ה) כי אם אין יסוד בלימוד ממילא אין יראת ה' ולבסוף גם אין מעשים טובים.

ועל העדר לימוד המשניות (שהן הן גופי הלכות, הנקנים בשנון חזר וחזור, בלי הסברי-טעמים) כתב מהר"ל: "לגמרי לא ישימו לב על המשנה, ואין אנו חוששים לדברי חכמים" ואת דבר ה' בזה, כל מי שאינו משגיח על המשנה" (סנהדרין צ"ט) והן הן מעשי הדור הזה, באומרו כי לא ייקרא חכם רק ע"י התלמוד שהוא פלפול ומשא ומתן, ולב אדם נמשך אל דבר זה, ומניחין המשנה... את דבר ה' [הנמסר במסורת] בזה, כי אין לימודו רק [אלא] בשביל החכמה. כי כל אדם בטבע מבקש להתחכם, ואינו מבקש לדעת מצוות ה' בעצמם, שהם במשנה" (אבות, דף שג). חילוק חד זה, לכנות את הגמרא תוצר של האדם ומוחו המחדש ומחדד, והמשנה תוצר של ה' חכמה עילאה, מובא שוב בביאורו לאגדות, חלק ג', דף רכ"ו: "שהמשנה הוא דבר ה' בלבד, שהוא ענין המצוה איך היא. ואינו פלפול, שהפלפול הוא של אדם, ואינו דבר ה'. ולפיכך, מי שכל עסק שלו בפלפול התורה [בגמרא] ועזב את המשנה, שהיא דבר ה' בלבד, הוא בכלל 'דבר ה' בזה'. ודבר זה מבואר".

(2) ועוד שמענו ממהר"ל, כי אין ראוי לאדם לעסוק בחקירות פילוסופיות במטפיזיקה, בתחומים שמעל ליכלתו של שכל אנוש.

"בא ללמד על לימוד החכמה, והוא מבאר דבר גדול מאד, כי אין הלימוד והחכמה ראוי לאדם רק התורה שיש בה מעשים. וזה כי יש שחפצים ורוצים בחכמה בלבד שהיא עליונה, כמו שידוע, ואין בחכמה שום מעשה, וכן יש שרוצים לקנות המעשים, אף שאין בהם חכמה כלל, רק שכך וכך יעשה, כמו שידוע. ואלו שני דברים אין להם קיום כלל. כי החכמה שאין בה מעשה אין שייך לאדם. לפי שהאדם אינו שכל לגמרי, רק כי מעשיו יהיו נמשכים אחר השכל. וכן אין ראוי לאדם המעשה בלבד, שאין זה שייך לאדם השכלי. כי האדם יש בו השכל ויש בו הגוף, והמעשה הוא אל הגוף...". (נתיבות עולם, ח"ב דף קפ"ה).

ונראים פירוש דבריו כי העיסוק במינוחים נבובים, "ברעיונות" יפים, בלי שיש אליהם איזו תוצאה מעשית, איזו מסקנה עבור ביצוע, לקיום פעולה, או למניעת פעולה מסויימת. אין זאת אלא חכמת שוא. (וכך יש המשוררים ובעלי אתיקה חילונית, המעלים עלי-ספר דברי הגות, ומוליכים לכל כיוון אפשרי, וחוז' מן שעשועי-ההבעה, אין בהם ממש). לאידך גיסא, ישנם ג"כ בין לומדי תורה שלא מצאו את הדרך הנכונה ועוסקים רק בחיפוש אחרי דברים רחוקים, קטעי-פסקים, הוראות טכניות ומכניות, בלי שיש לו איזה "תוך", איזה מסר-פנימי. והיות שהאדם צריך להיות הוגה, ואינו מכונה-גרידא, אין גיטה זאת ראויה לו. אלא יש למצוא את המחשבה החיה, המדרבנת, היוצרת את ההדרכה המעשית.

(3) מתוך הדברים הללו, אנו מגיעים להדרכת המהר"ל לא לעסוק בחכמות הטבע, כשלעצמם, כאשר לא יביאו ללומד שום פרי-למעשה אלא הקירות מדעיות בלבד. מהר"ל התחיל בהתקפתו על המעלים לפסגה-רמה את הלימוד אודות הגלגלים

"(אסטרונומיה)" (תפארת ישראל, דף לו ועיין שם דף מא) מתוך שחשבו כי הגופים הסטטיים, הקבועים במסלולם, גבוהים ונשגבים מן האדם הקטנוני, הנתון ללחצי יצריו ורגשותיו ושינויו: "כי נופת תטפנה שפתותיהם, כאילו דבש וחלב תחת לשונם... הרחק מפתח ביתם ואל תבא בשעריהם, כי יפרקו מאתך האמונה האמתית" (שם, דף לד)... "כי אין ראוי שייקרא 'חכם' מי שידע בדברים הגשמיים, כמו שאין נקרא 'חכם' מי שהוא חכם במלאכת הרצענות (סנדלרות), אף שהיא חכמה גם כן. ולכך, דוקא האדם המעיין בענין הקדושה, וזה נקרא חכמה" (שם, דף לה. ועיין מסילת ישרים, בהקדמתו, על פי שבת דף לא: "הן יראת ה' היא חכמה" — היא לבדה חכמה" ועיין מלבי"ם על משלי, פרק א'). עוד כתב מהר"ל: "כי אין התורה מעיינת במהות הגשמיים עצמם, רק המעשים שיעשה האדם מה שגזר הש"י, וגזירות שלו יש בהם מן היושר, אבל העיון במהות הדברים [הגשמיים] יש בהם מן החסרון בודאי" (שם, דף לז), "כי הידיעה בכל הנבראים הוא ידיעת הנברא שהוא ומהותו, שאין בזה מדריגה של כלום. רק אם קנה הידיעה בהן [כדי] לעמוד על הפועל שברא הכל, במה שהוא נברא מן הבורא יתברך ויתעלה שמו", כלומר, מותר ללמוד דברי טבע כדי להגיע מזה להכרה ברורה באמונה בהקב"ה, וכדברי הרמב"ם בהלכות יסודי התורה פרק ב הלכה ב: "בשעה שיתבונן באדם במעשיו וברואיו הנפלאים הדגולים [של ה'] ורואה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול... וכשמחשב בדברים אלו עצמם, מיד הוא נרתע לאחוריו, ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דיעות". וכן כתב מהר"ל במקום אחר: "כי היא חכמתם ובינתכם לעיני העמים (עיין שבת דף עה.) מזה נלמוד כי כל דבר שהוא לעמוד על מהות העולם, יש לאדם ללמוד ומחויב הוא בזה, כי הכל מעשה ה' הוא, ויש לעמוד עליהם ולהכיר על ידי זה הבורא" (נתיבות עולם, ח"א דף סא).

בסיכום, יש מצוה בלימד זה כאשר זה "קרדום לחפור בו", להשתמש בו לחיזוק האמונה בה, אבל כאשר עסוקים בהשגת החכמה "לשמה", לשם הידיעה עצמה, יש בדבר מגרעת "שאם יקנה הידיעה במהות האדם ובאבריו [אנטומיה] ובכל אשר מגיע אל האדם, אין הידיעה של כלום, אם לא יהיה רק כדי לדעת פועל יוצר כל וכאשר ישיג הידיעה במשפט תגור וכיריים. הוא יקנה הצלחה נצחית... והידיעה במשפטי האדם [החוקיות של מעשים] הוא הידיעה בגזירותיו יתברך, אשר אין זה מתייחס אל האדם, כי אם אל המלך ה' אשר גוזר גזירה זאת... ולפיכך, אף כי המצוות הם בדברים הגשמיים, אין להם ייחוס אל הגשמי, אחר שהם... מצד גזירת מלך, לעול עליו [על האדם]" (שם דף לט).

בכל מצוות התורה טמונים סודות ופנימיות, אשר מהר"ל ביסס מרבית ספריו על הפצת עקרון זה, נגד המלעיגים לפשטיות דברי חז"ל (עיין באר הגולה דף מט, טור שמאל, דף נה טור שמאל, דף פז טור שמאל, דף פח טור שמאל) וכתב מהר"ל כאן: "וביאור ענין זה, שיש לתורה ג' מדריגות. המדריגה האחת. מדריגה נגלית לכל אדם. המדריגה השנייה הוא הנסתר בתורה, שאינו מובן רק [אלא] לחכמים ונבונים. המדריגה השלישית הוא שיש בתורה דברים המורים על עוה"ב. ודבר זה לא יושג לשום אדם, כי עין לא ראתה, א-לוהים זולתך, וכל הנבראים לא ראו רק עוה"ז, לא עוה"ב" (תפארת ישראל, דף מה. ודבריו מבוססים על זהר, ח"ג דף קנ"ב).

"נשמתא דנשמתא דאורייתא". כי יש רזין, ויש רזין דרזין) ... "כך התורה, עם שהאדם מתעסק בדברים שהם גשמיים, והם המצוות, יגיע עי"ז אל המעלה העליונה שהוא פנימיות התורה ודבק בשם הזה, הם סודי התורה. ולפיכך, העוסק בתורה, העוסק הוא בדברים גדולים, כי אין לך לומר כי כאשר יעסוק בדברים הגשמיים כמו נזק שור ובור וכיוצא בזה שאין לו עסק בדברים הפנימיים ... ומגיע עד עולם העליון" (תפארת ישראל, דף מה).

"דע כי התורה התמימה תקיף גם כן בכל ההשגות, ולא תחסר כל בה. ועם כי נראה בעיני האדם כי דברי תורה הם כדברים פחותים ושפלים, אין בזה תימה. כי קרה לתורת האדם מה שקרה אל האדם. כי האדם עומד בתחתונים, עם שיש לו נשמה שהיא חצובה מתחת כסא כבודו יתברך, ממדריגה עליונה. גם זורח עליו צלם אלוקים שהיא המעלה העליונה. כך הם מצוות התורה, עם שהם דברים גשמיים, יש להם סוד פנימי שהוא עומד ברומו של עולם. ומעתה אל יתמה האדם איך יזכה האדם לעוה"ב ע"י התורה שהיא בדברים הקטנים והפחותים. כי השאלה הזאת ג"כ כמו השאלה על האדם [עצמו] איך יזכה האדם בעל חומר לחיים הנצחיים" (תפארת ישראל, דף מג).

עוד כתב מהר"ל: "כי התורה הוא הסדר השכלי שסדר הש"י סדר הנהגתו של האדם ... ולפיכך נקראת התורה "ראשית" (משלי ח') ... כי כך ראוי, שהאדם הוא יותר במעלה על כל העולם, כי בשביל האדם נברא הכל ... וזה שאמר שהיה [הקב"ה] מביט בתורה וברא העולם (ב"ר א'), כי אחר סדר התורה נמשך סדר העולם. וזה שאמר "הפך בה והפך בה דכולא בה" (אבות ה') כלומר, כאשר ישיג בתורה, הגה הוא משיג בכל סדר המציאות ... ואע"ג שכאשר מתעסק בתורה אינו מבין הדברים ההם איך יוצא הכל מן התורה, סוף סוף הוא מתעסק בדבר שיש לו מעלה עליונה, דכולא ביה. וכבר הארכנו בזה כי חשיבות ומעלת ההשגה לפי מעלת הנושא. ובודאי בזה תולה הכל. שאם יטרח הרבה האדם ויחכם מכל-בני-קדם לעשות אומנות וחכמה כעין הריחיים הטוחנים, אע"ג שהיא חכמה אשר לא יחכימו בה כל בני קדם. אין ספק שאין נחשב זה כנגד ההשגה הקטנה בצבא השמים. כי לפי מעלת הנושא של החכמה, היא החשיבות ... [כך] כאשר משכיל בתורה, שהיא תורת האדם, עם השגה קטנה בה, הרי הנושא חשוב" (אבות, דף רעה).

כעין זה סיכם רמח"ל: "... ומשאר חכמות, שאין להן ענין לא באלוקיות ולא במצוות, [נעסוק בהן] מה שצריך להן לאיזה טעם של עבודה לבד, ובשיעור המצטרף, לפי הטעם ההוא ולא יותר. ומי שאינו צריך להן, אין לו להשתדל בהן כלל, אלא יהיה כובש תשוקתו, כמו שכובשה בענין שאר כל המותרות, במאכלים וטיוולים וכדומה" (דרך חכמה, ילקוט ידיעת האמת, ח"ב דף רפ"א). כלומר, יכבוש סקרנותו, שהיא מדה ילדותית, ומקורה ביצר הרע, מלובש ביצר טוב.

עוד כתב מהר"ל בענין זה: בספר משלי (כג, ד) "אל תיגע להעשיר, מבינתך חדל", שלמה המלך רצה לומר שהאדם לא יהיה רודף להגיע אחר העושר, רק שיהיה מסתפק במה שנתן הש"י אליו ולא ירדוף בכח ובחזקה להתעשר. ואמר "מבינתך חדל", כמו שהזהיר שלא ירדוף אחר העושר, כך הזהיר שלא ירדוף לקנות חכמה ותבונה אשר אין ראוי אל האדם, וירצה להשיג מעצמו ומדעתו, רק יקבל מרכו. כי השגת הבינה אינה לפי מדריגת האדם. רק יעמוד האדם במדריגה אשר ראוי

לאדם. ולכך אמר "מבינתך חדל" ולא ילך אחר תשוקתו". (הביטוי קרוב מאוד לדברי רמח"ל בקטע הנ"ל). וכן "... שלא יבקש לדעת ולהבין סתרי תורה וסתרי חכמה ואין לו עסק בנסתרות שהם אינם ראויים לד, כי החכמה הוא לעליונים" (נתיבות עולם, ח"ב דף רכב, נתיב העושר).

והדברים מוקשים ביותר. הרי מי לנו כמו מהר"ל שחקר ועיין בפנימיות סתרי התורה? ועוד, מה יאמר על לימוד כתבי הזוהר והאריז"ל, האם אין כל תוכנם רדיפה אחרי סתרי תורה ובינה עליונה? נראה כי כוונת המהר"ל לדברים שלא נמסרו לנו על ידי רבותינו וכמו שכתב במפורש בתחילת דבריו: "אלא יקבל מרבו". כי אז הולך בתחום שתחמו לנו אלו שידעו הגבולות. מקור לדברי מהר"ל יש למצוא בזהר ח"א דף ה' ע"א "תא חזי ההוא דלאו אורחיה ברזין דאורייתא, וחדש מלין דלא ידע על בורייהון כדקא יאות, ההיא מלה סלקא ונפיק לגבי ההיא מלה "איש תהפוכות לשון שקר" (הסטרא אחרא)... אמר רבי שמעון [בר יוחאי] לחברייא, במטותא מינייכו דלא תפקון מפומייכו מלה דאורייתא דלא ידעתון ולא שמעתון מאילגא רברבא כדקא יאות, בגין דלא תהוון גרמין לההוא חטאה לקטלא אוכלוסין דבני-נשא למגנא" ועיי"ש בפירוש מקדש מלך. עוד עיין בספרו של רמח"ל, אדיר במקום, דף 29. ונאמר בכלליות: "צאי לך בעקבי הצאן", מה שמסרו לנו קדמונינו ולא להוסיף יסודות חדשים, רעיונות שאין להם "בית אב" בתורת חז"ל.

(4) וכמובן, כאשר האדם עוסק בלימוד חכמות חיצוניות, לתועלת ולטעם חורגי כנ"ל, יש לו ליוזר מאד לבל יתעסק בהשגת החכמה ההיא על ידי התקשרות למלמדים ומרצים שהם כופרים בהקב"ה ובתורתו. שהרי חז"ל אסרו ללמוד מרב שאינו הגון (נתיבות עולם, ח"א דף סא). מהר"ל מחדש שזה אמור בעיקר כאשר לומדים מפיו, פנים אל פנים, ולא כאשר לומדים מתוך הספר הנדפס. ומצאנו שכן כתבו ג"כ האדמו"ר ר' צדוק מלובלין (פרי צדיק ח"ב דף 111) ובספר שדי חמד, ח"ג דף 402 (ראיתו של ר' צדוק מדברי חז"ל בתגיגה טו: "יבקשו תורה מפיהו"). ועיקר השכנוע וההטעמה באים מהסברת פנים, עיין מהרש"א עירובין יג: עוד עיין היתר בזה בשו"ת אגרות משה, יו"ד ח"ב דף קע"ח.

אבל אזהרה מזהירנו מהר"ל: "מכל מקום צריך עיון [אם] ללמוד בחיבורים שלהם אשר הם דברים נגד תורת משה רבנו, בחידוש העולם, ובידיעת הש"י, ובהשאות הנפש, ועולם הבא. כי אולי יש לחוש, כי נופת תטופנה שפתי זרה, שמדברים דברים לפי שכלם, לא מן הקבלה כלל, רק לפי חקירתם" (נתיבות עולם, ח"א דף סא ועיין דבריו על אגדות כרך ד דף פה).

וכן דבריו על אבות, דף קנט: "ואם היו בני אדם יודעים להבין הדברים, לא היו סרים מן ההלכה, לעיין בספרים אחרים, שנואי נפש החכמים" (וג"ל כוונתו לבעל ספר "מאור עינים", עיין באר הגולה, דף קכז מה שכתב עליו).

וכמה יפה כתב הרמב"ם, מראשי המדברים בשבח לימוד הטבעיות, כי אם האדם יפרוץ גדר, לעיין בדברים שהם מעל ליכלתו, ינזק. והזכיר פסוק "דבש מצאת, אכול דייר, פן תשבענו והקיא אותו" (משלי כה, טז) (מורה נבוכים דף מח, ח"א פרק לב). מה שיארע "אם תאמץ את עיניך ותתחזק להביט ותדחוק את עצמך לראות במרחק רב יותר ממרחק שיש בכוחך לראות... כך ימצא את עצמו כל מעיין במדע מסוים,

בעת ההתבוננות, כי אם יפליג [יגזים] בהתבוננות, ויאמץ כל מחשבתו, יתטמטם ולא יבין אז אפילו מה שדרכו להבינו... וכדומה לזה יארע לך בהשגות השכליות" (שם, דף מז) כלומר, ישחית עיניו גם את הלימודים הקודמים שהקדים לאסוף לגפשו "והקיא אותו". עוד עיין שם פרק לג.

(5) עוד הזהיר מהר"ל לבל יהיו הפילוסוף-בתכמות הא-לוהיות להבין תוכן-מהותי של הרע שבעולמנו. "תוספת השכל שהיה לאדם הראשון הוא חסרון לו. כי כאשר האדם תמים... [וכאשר] נפרד מן התמימות והגיע לו המיתה. ויותר מזה, כי הידיעה של טוב ורע, היא ידיעה יתרה... ודבר זה בעצמו המיתה. שקודם [לזה] היה האדם דבק בו יתברך לגמרי, ולכך לא ידע מטוב ורע, רק הטוב בלבד... והבן הפירוש הזה שהוא ברור" (אבות, דף רו. וכן כתב בנתיבות עולם, תמימות פ"א). והנראה לי, באופן פשטני ביותר, לבאר דבריו כי החוקר במציאותו של הרע, מייחס להם מהות, ממשות, דבר שהוא נגד הכוונה הא-לוהית. כי נברא הרע רק כדי שנתגבר עליו, גנצח הנסיון, נתעלה על ידו. והיא היא עבודת הקב"ה. וכדברי הרמח"ל (דעת תבונות, קטע ל"ח. ובמהדורת הרב חיים פרידלנדר זצ"ל דפים כ—כא) אבל אם לא מתבוננים שבשורש השורשים נעשה הרע עבור מטרה טובה זו, ואך ורק לשם זו בלבד, עלולים להכשל בנתינת ערך ומשקל לרע. ועיין על כך בספר לשם שבו ואחלמה (רב אלישיב) ספר הדעה, ח"ב דף 165 בפרוטרוט. וכמה האריך בזה הארי ז"ל בספר הליקוטים, פרשת בראשית. ולזה התכוון מהר"ל.

(6) עוד הדרכה מסר לנו מהר"ל, לרסן את שכלנו, להביאו לידי התאמה עם הוראותיה של חז"ל, לא להוסיף חומרות על מה שחז"ל הנחו אותנו. ויש בזה אופן שהאדם חושב להתקרב לה', ומבלי שהקדימה לו ידיעה ראויה במה הקב"ה דורש מן האדם (וכדברי מסלת ישרים, פרק חמישי, על חולה שהזניח עצת הרופאים והרכיב לעצמו תרופה ממה שמצאה ידו בחנות תרופות).

נקח לדוגמא, אדם שהבין מחז"ל, כמה רע ומר הפנייה לכוחות מאגיים. אעפ"כ מצאנו "שרי שמן ושרי ביצים מותרין לשאול מהן, אלא מפני שמכזבין" (סנהדרין קא. ומובא בשו"ע או"ח סי' שז סעיף יח) והיו מהראשונים שהשמיטו דין זה. כתב מהר"ל: "כלל הדבר, כי חכמים היו [חז"ל] בתורה, ועמדו על מצוות התורה, ולא הלכו בתורה כעיוור שאינו יודע להבחין בין דבר לדבר. כי את אשר ראוי להרחיק, הרחיקו בשתי ידיים, וגם הוסיפו בגזירות ובחומרות מאד מאד, כי כך ראוי... אבל דבר שאינו ראוי להרחיק מצד התורה, אף כי נותן דעת ההמוני שיש להרחיק [אותו] ואם כן לא יהיה האדם יודע להבדיל בין דבר לדבר... וכמו שראוי להרחיק בתכלית ההרחק הדבר שאין ראוי לעשות לפי התורה, כך אין ראוי להרחיק דבר שאינו כנגד התורה. והסכל חושב כאשר מוסיף בכמו דברים אלו שהוא חיוק אל התורה, ואינו אלא ביטול התורה" (באר הגולה, דף ל').

דברי מהר"ל נראים לנו, לכאורה, כתוקפניים. אבל למי שמבין לאשורו כמה חדור הכרה היה ששכינה מדברת מתוך גרונם של חז"ל, כי המשך גילוי מתן תורה באה דרך התקופה הברוכה ההיא, וכדברי הרמב"ם בהקדמתו למשניות ברכות (בש"ס וילנא, דף 110, טור ימני) "הפלגת חיבורו ועוצם תועלתו, לעד נאמן עליו די רוח

אלקין קדישין ביה". ולכן, אין לנו לא להיימן ולא להשמאיל ממה שהם אסרו וממה שהם התירו.

והנה לנו מקור לדבריו בברכות נג: "אמר רב יהודה אמר רב, "אין מחזרין על האור [לברך עליו הבדלה במוצאי-שבתות] כדרך שמחזרין על המצוות, אמר רבי זירא, מריש הוה מהדרנא. כיון דשמענא להא דר"י אמר רב, אנא נמי לא מהדרנא. אלא אי מקלע לי ממילא, מבריקנא". והדבר פלא. כי לפי החסידות המאוחרת, כל כמה שהאדם יוכל להדר ולחפש קיום המצוות בהידורן, טפי עדיף! אבל כאן, היות שאמרו קדמונינו "אין מחזרין", מילתא רבתא איכא הכי ועלינו לציית בדייקנות.

(7) לפני שאני מסיים המאמר אודות גישת מהר"ל ללימוד חכמות, ברצוני להבהיר כמה מהר"ל היה חדור-הכרה וידיעה עמוקה במהלך הפנימי של התורה, כלומר הבין המשמעות הרוחנית. דבר זה בא לידי ביטוי בולט בלפחות בשני מקומות בכתביו, בהם הרשה לעצמו לשנות את סדר נוסח דבריהם של חז"ל, לפי מה שמסרו לנו הדורות.

ראשית — בפירושו לאבות דף רל—רלא, שם חז"ל ציינו עשרה נסים נעשו לאבותינו בבית המקדש. ומהר"ל עורך לנו איך הם מול עשרת הספירות. התחיל האשה לא הפילה, וזה נגד מלכות. וסיים בירושלים, כתר. מעניין הדבר ומפליא שסדר נס של עמוד-עשן (תפארת) מוקדם יותר ולפני נס אש מערכה (גבורה) וזה בניגוד לסדר הנמצא במשניות שלנו. ואע"פ שלעת-עתה אינני יודע על כתיב קדמון שיצדיק השערתו לכאורה. הכורח הפנימי ההגיוני אילץ אותו לשינוי זה. הוא הדין בפירושו לאבות, דף עח, משנה סדר "אין בור ירא חטא" אחרי "אין עם הארץ חסיד" כי הימין לפני השמאל, חסידות באה לפני יראת חטא (עיין ע"ז דף כ: מאמר רבי פנחס בן יאיר) ולבי אומר לי כי כך נהג הגר"א בהגהתו הנפלאה במגילה טו: לענין גילוי ירך של אביגיל.

וכמובן, מה שמותר לגדולי-עולם ענקי הרוח, דכל רז לא אניס ליה, לנו, שפלי-קומה, אסור. עיין שבת קיב: אם ראשונים כמלאכים, אנו כבני אדם וכו'.

סיכום

- (1) יש לחנך ילדינו לפי פרטי תכניתם של חז"ל, "בן חמש למקרא" וכו' ולא "להתחכם" ולזלזל בהדרכתם.
- (2) אין לעסוק בחקירות-פילוסופיות שאין להן השלכות מעשיות.
- (3) אין לעסוק בלימוד חכמות-הטבע כמטרה לשם עצמן, אם לא נגיע על ידי כך להעמקת האמונה בבורא עולמים.
- (4) אם המורה המלמד חכמות חילוניות הוא כופר ואפיקורס, יש לזהר ללמוד רק מן ספריו ולא ללמוד מפיו.
- (5) אין להתעמק בחקר מציאותו של הרע שבעולמנו.
- (6) אין להוסיף חומרות על מה שחז"ל תחמו לנו.

ד"ר צבי ביברפלד

גילו ברעדה

השיר תופס מקום חשוב מאד ביהדות: הן בעבודה - עבודת בית המקדש ועבודת התפלה - הן בתורה והן בלמודה.

בעבודת ביהמ"ק: א"ר יהודה אמר שמואל מנין לעיקר שירה בעבודת הקרבנות מן התורה שנ' (דברים י"ח, ז) ושרת בשם ה' אלקינו, איזו היא עבודה שהיא בשם ה"א — זו שירה. עוד שם (ערכין י"א) כמה דעות של חז"ל שמצאו מקורות בתנ"ך לשיר של לויים כלווי לעבודת הקרבנות. אפילו יש שם דעה ששיר מעכב הקרבן¹. מה טעמו ותכליתו של שיר במקדש? ר' מתנא אמר מהכא תחת אשר לא עבדת את ה' אלקיך בשמחה ובטוב לבב (דברים כח, מז) איזו היא עבודה בשמחה ובטוב לבב הוי אומר זו שירה (שם)².

וכן בעבודה שהיא בלב ר"ל עבודת התפלה:

איתא בגמרא (ברכות ו') תניא אבא בנימין אומר אין תפלתו של אדם נשמעת אלא בבית הכנסת שנ' לשמע אל הרנה ואל התפלה, (מלכים א', ח, כ"ח) במקום רנה שם תהא תפלה. ופרש"י שם: במקום רנה. בבהכ"נ ששם אומרים הציבור שירות ותשבחות בנעימת קול ערב, ע"כ. בכלל אינו צריך להביא ראיה לזה שתפלה צריכה "נעימות קול ערב", שהרי מימי עולם תמיד היו תפלות ישראל נאמרות בנגון ובנוסח שיר (אלא שלפי רש"י ז"ל נראה שנעימת קול היא מעקרי תפלת צבור).

במדינות אשכנז היו נוסחאות נגינה לכל פרקי השנה מקובלים מדור לדור³.

כן מצינו שהנגינה צריכה ללוות למוד התורה דאי לאו: כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה עליו הכתוב אומר וגם אני נתתי להם חוקים לא טובים וגו' (יחזק' כ'. מגילה ל"ב)⁴.

1 וע' רמב"ם כלי מקדש פ"ג, הל' ב'. וע' אנציקלופדיה לעניני המשכן והמקדש, השיר במקדש. מאת שאול שפר עפ"י ספר "שלטי הגבורים".

2 ועל כן היה ענין השיר במקדש ובמשכן בשיר בפה הכלי שהוא מביא נפש האדם לדרך השמחה (ר' בחיי' נשא).

3 ואין לשנות; ע"י מעשה נורא שספר המהרי"ל ז"ל על עצמו (שהיה בעל תפלה) על ששינה נוסח נגינת תפילה אחת ממנהג המקום (ע' מנהגי מהרי"ל הלכות ימים נוראים). אגב, טעמי הקריאה מהוים חלק יסודי של קריאת התנ"ך. וראה בהקדמת הרב ש"ר הירש ז"ל לפירושו לתהלים "טעמי הקריאה של ספר תהלים ראויים לתשומת-לב לא פחותה מאלה של שאר כתבי הקודש".

4 ע"י צפנת פענח על התורה. שמות י"ט, י"ט (עה"פ משה ידבר והאלקים יענו בקול)

ולא לספרי הקדש בלבד יש נגינות ("טעמים") אלא אף למשנה יש נגינות. החכם אברהם ברלינר ז"ל מביא⁵ בשם ר"ש דורן, ר' יוסף דלמדיגא וחוספות י"ט שהם ראו מהדורות של משניות עם נגינות, הוא עצמו ראה ובדק כ"י ישנים בספריה של פרמא (איטליה) שהיו להם נגינות: "גם בתלמוד דפוס סאביענטא (1533) מסכת קדושין היו נגינות למשניות. לרוב טפחא, אתנח וזקף קטן, ושם בשער הספר נכתב "וכלפי מה שאמרו רז"ל סוף מס' מגילה הקורא בלא נעימה" (וכ' לעי"ל). ואולי מן הראוי לתת הטעמים במשניות כדי להחזיר עטרה ליושנה"⁶, במיוחד בדורנו, שתלמידים רבים בתלמודי תורה ובחדרים לומדים מסכתות רבות בע"פ.

בזמן המקדש שימש השיר כלווי והסברה של עבודה ודברי תורה שבכתב ושבע"פ ע"י הנגינות. מצינו שהשיר עצמו הוא הבעה של מעלה גבהה מעל גבהה של עבודת הבורא ב"ה⁷.

אמרו חז"ל: ביקש הקב"ה לעשות חזקיה משיח וסנחריב גוג ומגוג אמרה מדת הדין לפני הקב"ה: רבש"ע ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך לא עשיתו משיח, חזקיה שעשית לו כל הניסים הללו ולא אמר שירה לפניך תעשה משיח וגו' (סנהדרין צ"ד). למרות שחזקיה היה צדיק והשיב תורה אל אכסניא שלה אין הוא זוכה לדרגת המשיח לפי שלא אמר שירות לבורא ב"ה.

מהי התכונה המיוחדת והכוח העצום של השיר?

הרב שמשון רפאל הירש ז"ל מסביר "הרגשות שעדיין לא גמלו ברוח האדם לתכלית הבהירות למצא הבעה במילים, הגיעו על כנפי השיר, לדרגת ההשלמה והבהירות למצוא — על מרומי ההתלהבות — המלה... ובאמנות האמתית... הגגון מגמתו להיות לנושאו של המלה (ולא להפך)... השיר הוא היצירה הנאמנה והעדינה שאינה מביעה את המציאות המוחשית, אלא — עולם רוחני שהוא בסיסו

איתא שם: מבואר ערכין (יא) קול יש שירה מה"ת מקרא דמשה ידבר וגו' דמשה רבינו לוי היה, והיה עליו חיוב שירה וזה טעמי תורה דעיקר שירה בפה וגו'. ובהערה שם מאחת התשובות של הגאון הרוגוצובי: כי באמת הטעמים הן עיקר גדר תושבע"פ ופלפול התורה ע"כ, עין שם.

5 שנתון של החברה היהודית לספרות — 1898.

6 וע' תפארת ישראל על פ"ד מ"א דערכין וז"ל: ... ולולא מסתפניא היה נ"ל ע"פ מ"ש תוספות שלהי מגילה על השונה בלא זמרה וכ"כ (ביצה כ"ד, א') גמרא גמור. זמורתא תהא שהיו להן זמירות מיוחדין לכל משנה ומשנה. ולפע"ד היה זה כדי לחזק המשנה בכוח הזכרון מדהיו שונים המשנה בעל פה אפילו בימי רבי (כרש"י ב"מ דל"ג, א') וע"י הזכרון נזכר היטב לישנא דמתניתין באשר שהיה הזמר מסודר לפי המלות והבבות שבמשנה. ולכן כמה פעמים בחר התנא ה"כ במלה זאת ולפעמים באחר, הכל כפי הנאות לקול השיר המיוחד להמשנה וגו'.

7 רמב"ן ז"ל ב"תורת האדם" (כל כתבי הרמב"ן, "תורת האדם". בהוצאת הרב ח.ד. שעוועל ז"ל דף ש"ב): כי כנור וכלי זמר במקדש רמזו להשגת המחשבה שהיא נתלית ברוח. ואין בגשמיות רק כמויק"א וגו'.

של זה ושהוא נראה רק לחושו הפנימי של אדם ולכן השיר האמתי לעולם שר מהשם י"ת בהופעה המוחשית בטבע ובהסטוריה" ⁸.

"דוד המלך הוא "נעים ומירות ישראל" "שמכינורו עלו אלו התשבחות שבכל העיתים ואף הרחק מחוץ להקפו של עם ישראל הגביהו על כנפי דבריהם כל גפש דורש משען מאת אלקים" (הרב ש.ר. הירש ז"ל).

דומה לדברים נעלים אלה גמצא בכתבי הרה"ג ר' יצחק הוטנר ז"ל ⁹: "דהלא כל עצם ענין שירה אינה אלא התגברות והאדרתה של החיות הטמונה בכח הדבור... וכח החיים בבטוי השפתיים... לובש עוז ומעין השירה בוקע ועולה... כי בטוי התענוג של תנועת ההתפשטות בעבודת השם הוא תוכנו של השיר, ובטוי התכווצות בעבודת השם הוא תוכנו של המזמור..."

ואע"פ שהשיר מתואר כרום מעלת הבעה של דבקות בהשם ית' אעפ"כ מצינו מאמר בחז"ל שנראה לסתור לגמרי השקפה זו:

דרש ובא מפני מה נענש דוד (בפרץ עזה) מפני שקרא לדברי תורה ומירות שני' (תה' קי"ט, נ"ד) ומירות היו לי חקיק וגו' א"ל הקב"ה וג' הרי אני מכשילך בדבר שאפילו חשב"ר יודעין אותו שני' ולבני קהת לא נתן כי עבודת הקדש עליהם בכתף ישאו (במדבר ז', ט') ואיהו אתייה בעגלתא (סוטה ל"ה) ¹⁰. אבל קשה מאד מהו הקשר בין דברי דוד ומירות היו לי חקיק למעשה העלאת הארון, מפני מה מכשילו הקב"ה דווקא במאורע זה ולא במקרה אחר לענשו. האם יש קשר פנימי בין שני אלה בין שגגת המאמר ומירות היו לי וגו' ובין האסון ¹¹ בארון? עיון בפסוקים שספרו מעשה העלאת הארון הק' לירושלים מגלה לנו שיש שם הבדלים גדולים בין שתי הפעמים ר"ל פעם הראשונה שלא הצליח דוד המלך וקרה האסון ופעם השניה שעלתה בידו; וההבדלים הם דווקא בענין השיר.

בפעם הראשונה קרינו (בש"ב ו'): ודוד וכל בית ישראל משחקים לפני ה' בכל עצי ברושים ובכנורות ובנבלים ובתוגים וגו'.

בדברי הימים (א' ט"ו) מובא: ודוד וכל ישראל משחקים לפני אלקים בכל עוז ובשירים ובכנורות ובנבלים ובתופים ובמצלות ובחצוצרות וגו'.

8 הרב ש"ר הירש ז"ל, פירוש על התורה בראשית מ"ג, י"א — עוד שם: יש בלשוננו שלשה מונחים בענין נגון ושיר: זמר, שיר, נגון:

שיר — הוא זמר בפיוט.

ניגון — הוא מוסיקה בכלי.

זמרה — הוא הנגון הפשוט בלי מילים וכו'.

9 פחד יצחק שער חודש האביב מאמר ט"ו ז'. (נ"ד, ח').

10 במדרש רבה (פנחס פ' כ"א) הגירסא היא: ומירות היו לי וגו' לומר שקלות ורגילות בזמירות וכו'.

11 שכן מצינו במקרים אחרים בתי דוד המלך שיש כעין קשר פנימי בין השגגה והעונש בדרך של מדה כנגד מדה. במעשה בת שבע א"ל הנביא: ולקחתי את נשיך לעיניך ונתתי לרעך וגו' גם מת הילד שנולד לו מבת שבע (ש"ב כ"ב). כשהמלך צוה למנות את העם שלא כדת מתו שבעים אלף איש (ש"ב כ"ד).

אבל בפעם שניה (ש"ב שם) :

וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה וקול שופר וגו'.

ובד"ה(שם) : וכל ישראל מעלים את ארון ברית ה' בתרועה ובקול שופר ובחצוצרות ומצלתיים משמיעים בנבלים ובכנורות וגו'.

בפעם השניה הוסיף דוד המלך על כלי שיר "תרועה וקול שופר". וידוע שקול שופר מעורר אימת הדין כדכ' (עמוס ג' ו') "היתקע שופר בעיר ועם לא יחרדו"¹². וכן כתב מהר"ר יוסף יעבץ ז"ל בפירושו על תהלים ל"ג: "וכבר טעה בזה דוד עם כל ישראל בהעלותו את ארון ה' משדה פלשתים כתוב שם (ש"ב ו') ודוד וכל ישראל משחקים לפני ה' וכו' בכנורות ובנבלים וכתוב (שם) ויתר אף ה' בעזה וגו' יצא הקצף מלפני ה' על שנטו מעט לקלות ראש עד שהתבונן דוד בטוב במה היתה החטא כאומרו (שם) וירא דוד את ה' ביום ההוא וגו' ...

וכיגב שם בפעם השניה אחרי העיון הדק ודוד וכל בית ישראל מעלים את ארון ה' בתרועה ובקול שופר לא כפעם הראשונה בכנורות כו' וכל הכלים שהזכיר שם"¹³.

"ולזה אמר בפרק ל"ג הציבו נגן בתרועה והיא היראה שעמה השמחה דכתיב (תהלים ב') וגילו ברעדה וגו'".

ובזה מצינו קשר פנימי בין דבריו של דוד "זמירות היו לי חקיך" לאסון שקרה. גם שם בזמירות עצמם שגה השליט שלא הוסיף לקול זמרת משחקים קול שופר לעורר יראת רוממות הא-ל יתברך. וכן כששר "זמירות היו לי חקיך" לא חיבר עם הבעת שמחה וגיל בחוקי השם גם הרגש של חיל ורעדה¹⁴.

אבל בפעם השניה תקן המעוות וארון הקודש בא אל מקומו בשלום.

12 וע' רמב"ן במדבר י' ו'.

13 לפלא שהרב ז"ל לא הזכיר שבדברי הימים הפסוק מביא תרועה וקול שופר וגם כלי זמרה האחרים: בחצוצרות וגו' בנבלים ובכנורות.

14 לא מצינו לשון "זמר" ביחס לשופר אלא ל' תקיעה או תרועה, השוב למשל: "ומרו לה' בכנור, בכנור וקול זמרה. בחצוצרות וקול שופר הריעו לפני המלך ה' (תהילים צ"ח ה', ו').

על ספרים ועל סופריהם

הרא"ש וצאצאיו

רבנו אשר ב"ר יחיאל וצאצאיו, חייהם ופעלם מאת אברהם חיים פריימן הי"ד. הוצאת מוסד הרב קוק ירושלים תשמ"ו.

חיבור זה על הרא"ש וביתו נכתב לפני יותר משבעים וחמש שנים והופיע בשעתו בשנתון היהודי הספרותי כשני מאמרים נפרדים בשנים תרע"ח – תר"פ בפרנקפורט ענ"מ. המאמרים נכתבו בגרמנית עם מובאות רבות בלשון הקודש. למחבר אברהם חיים פריימן עוד לא מלאו עשרים שנה כאשר חיבר חיבור מקיף ויסודי זה על משפחת Die Ascheriden. מאמרים אלה נמנים בין מאמרים טובים רבים שהופיעו בשנתון הנ"ל אשר השתתפו בו טובי הרבנים וחוקרים שומרי תורה ומצוות. המחבר היה נינו של רבי יעקב אטלינגר, בעל ה"ערוך לנר" ושו"ת "בנין ציון" ואילו סבו ואביו גם הם היו רבנים ידועים בגרמניה. אברהם חיים פריימן למד בבית אביו ש"ס ופוסקים ואף למד משפטים והגיע לדרגת שופט מחוזי. אחרי פרסום מאמריו על הרא"ש וצאצאיו הקדיש החוקר הצעיר שנים רבות לאיסוף וסידור תשובות הרמב"ם ובנו ר' אברהם. בתרצ"ג עלה ארצה, עבד כפקיד ויועץ משפטי בחברה גדולה והמשיך בחקירת המשפט העברי. בתש"ב נתקבל כמרצה למשפט העברי באוניברסיטה העברית, בתש"ה הופיע בהוצאת מוסד הרב קוק ספרו "סדר קדושין ונשואין אחרי חתימת התלמוד". כמו כן חקר וכתב על החוק העברי במדינה העברית לכשתוקם, אך ביום ד' ניסן תש"ח כבה הגר הצנוע והבהיר. בדרכו לשמירה על הר הצופים נהרג ר' אברהם חיים פריימן הי"ד, בידי אויב.

רבים שקראו את מאמריו של א"ח פריימן על הרא"ש ותולדותיו (תרתי משמע!) חיכו ליום שמאמרים אלה יופיעו בלבוש עברי. ואכן, משפחתו של אחי המחבר נטלה את היוזמה ואילו פרופסור מרדכי ברויאר נ"י נטל על עצמו את עבודת העריכה, מר מנחם אלדר ז"ל תרגם את החיבור ומר אשר וסרטייל ילח"א התקין את החיבור להדפסה. חן, חן לכל אלה שאפשרו הופעת ספר יסודי ונאמן זה. מן הראוי להדגיש את המלה נאמן. הספר הוא פרי עבודה יסודית, בנוי על מאות מקורות בספרי הראשונים. המחבר השתמש ביד רחבה גם בספרי "חכמת ישראל" והוא עשה זאת בצורה מאוזנת ומכובדת. רוח של אהבת תורה וכבוד תלמידי חכמים נושבת בחיבור, אין המחבר חושב לדון או לבקר גדולי ישראל; אדרבה, המחבר עומד ומשתומם מגדלותם של ענקי התורה, מהבנתם בצרכי הדור וממאבקם העקבי למען קדשי ישראל. בהקשר למאבקו של הרא"ש נגד לימוד הפילוסופיה בפרובנס ובספרד, ציין אברהם חיים פריימן את ההצלה הגדולה שהצילו גדולי ישראל את יהודי פרובנס וספרד. ידועים חוקרי הסטוריה שתיארו מאבק זה בצורה אחרת לגמרי. המחבר

אינו מהסס לקבוע שהרא"ש ובניו הצילו את יהדות ספרד בשאיפתם המתמדת להגברת לימוד התורה בספרד ובמאבקם נגד חוגים בעלי השפעה גדולה בין יהודי ספרד שצדדו בלימוד פילוסופיה. וזה לשון המחבר (עמ' קסא-ב) :

"הגירתם של הרא"ש ובניו לספרד אין במשמעותה נקודת מיפנה ב"שאיפות התרבותיות" של יהודי ספרד, אלא הצלתם של יהודי ספרד ליהדות. התורה, מצוותיה ומנהגיה, העוקרים את היהודי מסביבות הלא-יהודית ומחדירים לתודעתו שעה שעה את דבר השתייכותו לעם ה'; ההכרה הלאומית המגובשת של יהודי אשכנז שר' יעקב בן הרא"ש הביא לעם בטורים שלו — רק אלה בלבד, ולא תורת אריסטו ואבן-סינא נתנו ליהדות ספרד לשמור על יהדותם בשנות היסורים והגזירות של המאות הבאות. צאצאי הרא"ש הנחילו לאחיהם הספרדים את האומץ ואת יכולת העמידה של בני עמם האשכנזים, ובכך זה יכלו לעמוד בכל מוראות שנת קנא, בכל תאוות השמד של גזירים דומיניקנים, בכל רדיפות האינקוויזיציה, ולבסוף בגירוש מספרד, גולת הכותרת של שנאת היהודים".

הדברים ראויים להאמר. חוקרים יהודים מודרניים אינם מסוגלים בדרך כלל לכתוב כך על גדולי ישראל והמחבר מודה שדבריו אינם מקובלים אצל כל החוקרים. "ולא אחד מבני זמנם — כמו גם כן כמה היסטוריונים בני זמננו — שפך את חרון אפו על 'המשפחה שונאת החכמה'. אך המנהג את גורל עמו חשבה לטובה כאשר העתיק את משפחת הרא"ש אל תוך עדת 'המשכילים בספרד'" (שם). ונדגיש שוב: כל ספרות הענפה של "חכמת ישראל" היתה פתוחה לפני א"ח פריימן, הוא שלט בספריהם ובמחקריהם, מסתמך עליהם ואף מצטט אותם, אך לא נכנע להם. דומני שכל אלה שטרחו עבור הופעת ספר זה בתרגומו העברי, ראויים לברכה מיוחדת. דרכו של המחבר הצעיר הי"ד תשמש דוגמא לרבים מבני עמנו.

הספר מורכב משני חלקים, א' "הרא"ש, חייו ופעלו" וב' "צאצאי הרא"ש", בניו ובנותיו וצאצאיהם. בין בניו של הרא"ש ידוע במיוחד רבי יעקב, בעל הטורים, אבל היו לרא"ש עוד בנים אחרים, גדולי תורה, רבי יחיאל, רבי שלמה, רבי יהודה ועוד. רבי יהודה בן הרא"ש היה סמכות תורת גדולה, מחבר שו"ת זכרון יהודה, הוא ירש את כסא אביו כרבה של טולידו. הוא נולד בתשעה באב ה"ל (1270) ונפטר בשבעה עשר בתמוז ק"ט (1349). מחבר הספר מראה איך כל משפחת הרא"ש היתה יחידה מיוחדת אשר מסרה את נפשה למען לימוד התורה, טוהר המדות וענוה, שרשרת אשר הצליחה למזג את מסורת בעלי התוספות והחסידות של חסידי אשכנז עם המסורת של גדולי ספרד ודרום צרפת.

הרא"ש נולד באשכנז בערך בשנת 1250, למד בהתחלה אצל אביו והמחבר מניח שהרא"ש נסע בצעירותו לצרפת, אולי לטרויש Troyes, עיר מולדתו של רש"י שנשארה מרכז של לימוד תורה. אמנם לא מוזכר בשום מקור שהרא"ש למד בצרפת, אבל הרא"ש מסר אחר כך בתשובותיו על דברים ששמע בצרפת. כאשר הרא"ש

ברח אחר כך לספרד, לא עבר דרך צרפת אלא דרך פרובנס. אין להניח שהרא"ש כלל את פרובנס כחלק מצרפת, שהרי בזמנו דרום מזרח צרפת לא נכלל בצרפת וגם היו הבדלים גדולים בין יהודי צרפת ויהודי פרובנס. כהוכחה מציין המחבר שו"ת הרא"ש, כלל ד, ו (צ"ל ד, י). אכן המעיין בתשובה זו רואה שהרא"ש כתב "כשיצאתי מאשכנז ועברתי דרך פרובינצא", ואילו בהמשך התשובה מזכיר הרא"ש את אשכנז וצרפת. הוכחה נוספת מביא המחבר (עמ' כ, הערה 6) "שכן, עם מוריו של ר' אשר נמנה גם ר' יצחק מטרוייש (ראה להלן פרק ו, ערך ר' יצחק)". על הוכחה זו יש לדון. אמנם מובא בשו"ת הרא"ש, כלל לה, ב "ועוד הראה לי מורי ה"ר ר' יצחק ז"ל תשובת רבינו שמשון בעל התוספות", אבל שם אין זכר שמדובר ברבי יצחק מטרוייש שבצרפת. אגב, אין מדובר בתשובה של רבי מאיר כפי שנדפס כאן בספר עמ' ג, אלא בתשובת רבינו שמשון.

אברהם חיים פריימן מציין את היחסים ההדוקים בין רבי אשר ורבו רבי מאיר מרוטנבורג, מנהיגם של יהודי אשכנז. כחמש שנים גר הרא"ש בוורמייזא בזמן שמהר"ם מרוטנבורג כיהן שם כרב. הרא"ש נתמנה שם כחבר בית-דין, אחרי שמהר"ם הכיר את הרא"ש כבר קודם לכן. המחבר מביא סמוכין רבים ליחסים ההדוקים בין מהר"ם והרא"ש, עד שמהר"ם ביקש מהרא"ש להתפלל עבורו ואף קרא לו "מורי ה"ר אשר". כאשר רבי מאיר רצה לעזוב את גרמניה, נאסר בפקודת המלך ובסוף הועבר לאנזיסהיים. רק אחרי שנים אחדות עלה בידי הרא"ש לחדש את קשר המכתבים עם רבו העצור. הרא"ש השתתף במאמצים הגדולים לפדות את מהר"ם והוא קיבל על עצמו לגייס את הסכום העצום שהמלך דרש עבור שחרור מהר"ם. אך כידוע סירב מהר"ם שיהודי גרמניה יפדו אותו בסכום אגדי ואחר מעצר של שבע שנים נפטר מהר"ם במגדל המאסר. מאסרו הממושך של רבו והחמרת מצב היהודים בגרמניה הביאו את הרא"ש להחליטה לעזוב "את ארץ הגזירה", כלשונו של רבי יהודה ב"ר אשר.

המחבר מביא דוגמאות רבות מדברי הרא"ש בתשובותיו על קשריו ההדוקים עם מהר"ם מרוטנבורג (עמ' כב והלאה ושם בהערות וכן עמ' גב ושם בהערות 69 — 72). אך דומני שאין להתעלם מנקודה סתומה. הרא"ש כתב פירוש למשניות, במיוחד על סדר זרעים וטהרות ועוד מסכתות אחדות. המחבר דן על זה להלן עמ' צב — צג ושם בהערות, אבל בלי להתייחס לעובדה שרבי אשר לא הזכיר בכל פירושו לסדר טהרות את פירושו של מהר"ם לסדר טהרות. יש להוכיח שהרא"ש לא ראה את פירוש רבו, כגון אהלות ג, ד שהרא"ש מעתיק את קושית הר"ש ואילו מהר"ם תירץ בפירושו את קושית הר"ש וכן פרה א, ד וראה פרה ה, ג שהרא"ש דן על גרסת הרמב"ם "שהן", בלי לציין שמהר"ם גורס כך ועוד ועוד. מאידך יש הוכחות שמהר"ם מרוטנבורג כתב את פירושו לטהרות לפני מעצרו והמשיך והוסיף עליו בהיותו בבית הסוהר. מסכת אהלות, פרק ד פותח ב"מגדל שהוא עומד באויר" ובסוף הפרק כתב מהר"ם דברים הנוגעים ללב וז"ל "כל אלו הדברים סבבתי והוספתי בפרק מגדל העומד באויר כמגדל אנזשהים בהיותי תפוס שמה, מלבד מה שכתבתי כבר עליו בהיותי בביתי; שבח והלל לא-להי תהלתי אשר לא הסיר תפילתי וחסדו מאתי, ובהשכים היה לי דברו נר לרגלי ואור לנתיבתי, ולא עזבני ואל יטשני כל ימי היותי, ואף כי אחרי מותי". וכן כעין זה לפני פרק ב שם. איך אפשר להסביר שהרא"ש לא

הכיר את פירושיו של רבו הנערץ, פירוש שרבו הוסיף עליו בהיותו ב"מגדל שהוא עומד באויר"? ואולי יש להסיק מכאן שהרא"ש כתב את פירושו לטהרות בגיל צעיר, לפני שהכיר את רבו מהר"ם מרוטנבורג. בכל אופן חבל שבחיבור יסודי זה של אברהם חיים פריימן אין תשומת לב לבעיה זו.

הרא"ש הגיע אחרי טלטולים רבים לספרד לעיר ברצלונה, הכיר שם את הרשב"א ואף התארח בביתו (עמ' כח) והם למדו בצותא שבוע ימים. אחר כך עבר הרא"ש לטולידו ונתמנה שם כראש הרבנים וראש הישיבה. בעברו דרך פרובנס לספרד הכיר הרא"ש את סכנת הלך המחשבה הפילוסופית שפרשו את המצוות המעשיות בדרך דרשנית-אלגורית ובספר שלפנינו מובאה סקירה על המחלוקת בגידון, הטלת החרם על לימוד הפילוסופיה בגיל צעיר תוך ציון שהרא"ש הציע פשרה להחזיר את עטרת לימוד התורה ליושנה בלי לאסור לגמרי את העיון בפילוסופיה ובמדעים.

בפרק ח מתאר המחבר את הרא"ש כפוסק, את עקרונותיו, תכונותיו ומעלותיו שהביאו את הרא"ש למעמדו הנעלה כפוסק "ומדוע היה 'עמוד ההוראה' המוכר והמקובל אשר איש לא ימרה את פיו, ואשר לפסק ההלכה שלו יש חוקף חזק יותר בשבילנו מלר' יצחק אור זרוע, לרשב"א או אפילו לרמב"ם" (עמ' פא) ¹. המחבר מסביר גם את דרכו של הרא"ש בפסק ההלכה, את הקפדתו בבחירת הגירסאות בגמרא ואת בקיאותו בלשון הגמרא (עמ' פ). ונראה שיש לציין עוד צד מיוחד בפירושי הרא"ש ובפסקיו, הבנה במציאות וחדירה למציאות המעשית בקיום המצוות. הדרך המציאותית של הרא"ש עמדה בניגוד גמור לקנאות של "המשפחה שונאת חכמה" ובלתי מתפשרת כפי שהסטוריונים אחדים תיארו את הרא"ש ובניו. יש מציאות של סכנת כפירה שאסור להתפשר איתה, אך דוקא הרא"ש לחם נגד אי-התחשבות במציאות בקביעת ההלכה. זה משתקף גם בויכוח של הרא"ש עם רבנים אחרים בספרד בתביעתו להתחשב בצרכי החקלאות בספרד ולהמשיך להזכיר ולבקש גשמים עד העצרת ולא להפסיק בפסח (שו"ת הרא"ש, כלל ד, סי' י). לרא"ש היה צער רב שהוא נשאר במיעוט אחרי שאחרים "הטו את לבם והסבו את דעתם אחורנית". הרא"ש מסיים "ולא הייתי כותב בחול המועד כי לא הורגלתי בכך אלא שצורך שעה היה מפני חלול שם שמים" ². תשובה זו אופיינית לדרכו של הרא"ש ואין לכתוב על הרא"ש כפוסק בלי איזכור של תשובה זו.

¹ למרות שהרא"ש הגיע לספרד כגיל העמידה ולמרות שבספרד היו רבנים ידועי שם, עלה הרא"ש מהר לגדולה ונחשב גם בידי המלכות למלומד גדול ודיין אמיץ, עד שהמלכה העבירה אל הרא"ש דין מסומך שהתגלגל זמן רב בבתי דין יהודיים ובתי משפט של הגוים. וז"ל הרא"ש בתשובה כלל מאה ושבעה, סי' ו "על דברי ריבות שנתעצמו בהם רבי שלמה בן אלבגל ורבי ישראל בן אלחדאד זה ימים ושנים והוחלפו כמה מונים מדין ישראל לדין אומות העולם ומדין אומות העולם לדיני ישראל ועתה נתגלגל הדבר שבאו הלום בציר גבירתנו המלכה מב"ת והביאה לי כתבה שהיא צותה עלי... ושאדון על פי טענותיהם הללו ממה שיראה לי מקו היושר והאמת, גם כי קשה לי. במאד מאד להשתדל בדין קשה כזה, מכל מקום אני את פי גבירתנו המלכה מב"ת אשמור ואת מאמרה אני צריך לקיים".

פרקים אחרים בספר מוקדשים לרשימה מפורטת של מוריו, קרוביו, חבריו ותלמידיו של הרא"ש בגרמניה וכן פרק על קרוביו, חבריו ותלמידיו בספרד. אלה הם פרקים מלאים בקיאות ושליטה בלתי-רגילה בשו"תים, ספרי הסטוריה ומאמרי מחקר.

חלקו השני של החיבור מוקדש לבניו ונכדיו של הרא"ש. כמובן שהמחבר דן במיוחד על רבי יעקב בן הרא"ש, אך גם הבנים האחרים של הרא"ש נסקרים בהרחבה. כבר הזכרנו שהמחבר הדגיש את חשיבות פעלם של הרא"ש ובניו למען החדרת קיום המצוות ולימוד התורה בספרד. המחבר הקדיש תשומת לב לנקודה נוספת — חשיבותו של ר' יעקב בן הרא"ש לדורו ולדורות. עד לרא"ש ובניו היו רוב ספרי ההלכה מיועדים לחלק של עם ישראל ואילו חיבורו של בעל הטורים זכה להיות ספר הלכה לכל כלל ישראל, שהרי הוא איחד את פסקי בעל התוספות הצרפתיים עם פסקי הרי"ף והרשב"א, את מנהגי חסידי אשכנז עם מנהגי פרובנס וספרד.

המחבר נתן רשימת חיבוריו של בעל הטורים (עמ' קסב — קע), תוך איזכור של פירוש התורה של רבי יעקב המורכב כידוע משני חלקים, פרפראות, גימטריות והערות על המסורה ועוד חיבור — פירוש על התורה, ליקוטים מפירושי רש"י, רשב"ם, ר"א אבן עזרא, רמב"ן ועוד. נדמה שכאן קיצר המחבר. פירוש הארוך של בעל הטורים על התורה ראוי לעיון יסודי. בעל הכתב והקבלה וכן הרב ד"צ הופמן השתמשו בפירוש זה. כן ציטט הרב ח"ד שעוועל ז"ל בהערותיו על פירוש הרמב"ן לתורה במקומות רבים את פירוש הטור הארוך כדי לקבוע הנוסח הנכון של פירוש הרמב"ן לתורה. וכן הצביע הרב שעוועל במקומות רבים על תוספת מלה או מלות אחדות בפירוש הרמב"ן המובא בפירוש הטור הארוך ותוספת קטנה זו מראה איך הטור הסביר את פירוש הרמב"ן. כמו כן נמצאים בפירוש הטור לתורה חידושי הלכה רבים. בעל מנחת חינוך דן בכמה מקומות בחידושי הלכה שבטור הארוך. כך הקשה המנ"ח ב"קומץ מנחה" על מצוה קנב על דברי הטור, ויקרא י, ט בפסוק יין ושכר אל תשת והמנ"ח נשאר ב"וצע"ג. וראה המעין, תמוז תשכ"ד עמ' 52 — 54. אגב יצויין שמהדיר של חיבורנו מציין בקשר לפירוש הטור הארוך (עמ' קסד, הערה 266) "מאו יצאו לאור: מהדורת יצחק שטרן, ירושלים תשכ"א; מהדורה מבוארת של י"ק רייניץ, בני ברק תשל"א". כאן יש טעות. מהדורת יצחק שטרן היא מהדורה חדשה של פירוש הטור הארוך ואילו מהדורת י"ק רייניץ היא מהדורה חדשה של פירוש הקצר הידוע. השוה שרי האלף ח"א מס' 101 ומס' 112. אגב, בהערות המשלימות של המהדיר חסר איזכור לחומר הרב שבספר שרי האלף מהרב

2 בתחלת התשובה מובא "ויהי בליל ראשון של פסח אחרי תפלת ערבית ואדוני אבי הרא"ש היה יושב על פתח ביתו ואנחנו קצת מהחברים עומדין עליו מימינו ומשמאלו ויאמר עתה היה טוב לעורר הדבר אשר מעולם תמהתי עליו למה לא יזכירו וישאלו הגשם עד שבועות". והשוה רא"ש ריש פרק ערבי פסחים וטור או"ח ריש סי' תע"ב שיש למהר להתחיל את הסדר מיד בתחלת הלילה. כנראה סיים הרא"ש את תפלת ערבית זמן רב לפני לילה, עד שנשאר זמן לעיון הלכתי.

מ"מ כשר ז"ל עם מראי מקומות רבים למאמרים של תלמידי חכמים ואנשי מחקר בנושאים הנדונים בספר.

ויורשה לי להעיר הערה קצרה על ההוספות שהוכנו ע"י המהדיר בחיבורו של אברהם חיים פריימן. אפשר להוציא את החיבור ללא שום תוספות או להוסיף תוספות בצורה מדויקת ובצורה אחידה. ברשימה של פירוש הרא"ש לתלמוד (עמ' צד) הביא פריימן על פי עדותם של רבי יהודה בן הרא"ש ושל ר' יצחק די לאטיס רשימה של מסכתות שעליהן חיבר הרא"ש פירושים, לא פסקים כפי שנדפס בש"סים שלנו, אלא פירושים על הדף, תוספות הרא"ש. בזמן כתיבת החיבור ידעו רק שתוספות אלו נמצאים בכתבי יד. בינתיים נדפסו כמעט כל תוספות הרא"ש. המהדיר ציין כאן וכן להלן ברשימה של תוספי הרא"ש שהחיבורים על מסכתות אחדות יצאו לאור בדפוס, אבל השלמות אלו אינם שלמות, כך, למשל צויין בהערה 81 מסכת שביעית עם פירוש הרא"ש השלם, חלק א, ירושלים תשכ"ד. כאן יש לכתוב חלק א—ד, ירושלים תשכ"ד—תשל"ב או להוסיף: חלק ב, תשכ"ה, חלק ג, תשכ"ו וחלק ד, תשל"ב. וכן יש להוסיף בהערה 78 שתוספות הרא"ש למסכת יומא נדפסו בברוקלין תשכ"א עם פירוש אמרי מבשר מר' צבי הכהן ושרקובסקי ושוב נדפסו ללא פירוש בתל אביב תשכ"ט והוצאת צילום ניו יורק תשל"ה.

בעמ' קכח מוזכר ר' יצחק "שהוסיף הערות בצד הפירוש למשניות של ר' יעקב בן הרא"ש". צריך להיות "בצד הפירוש למשניות של הרא"ש", וכך במקור הגרמני. כמובן שהערות אחדות אינן באות למעט בחשיבותה של הוצאה יפה זו של חיבורו של אברהם חיים פריימן הי"ד.

לבסוף צויין שבמהדורה זו הוסיפה ההוצאה פרק של ר' יחיאל אבי הרא"ש "ספר על עסק התורה". אחרי פרסום החיבור בתרע"ח — תר"פ מצא אברהם חיים פריימן חיבור בלתי ידוע זה של אבי הרא"ש ופרסם אותו במקום אחר. עכשיו הוחזר החיבור למקומו. בחיבור קטן זה קרא רבי יחיאל לזהירות בקיום התורה, להתמדה בלימוד התורה וכן לזריזות בקיום המצוות. אכן רבינו אשר ובניו קיימו את דברי הסבא במלואם. חיבורו של פריימן על הרא"ש וצאצאיו מהוה חיבור הסטורי ומחקר רציני המראה איך רבי אשר ומשפחתו קיימו בהתמדה וללא ליאות את מסורת חסידי אשכנז תוך שילוב עם המסורת של גדולי ספרד.

יונה עמנואל

3 כנראה צדק א"ח פריימן ש"קשה לקבוע, אם בכלל ובאיזו מידה יש לר' אשר חלק בפירוש בעלי התוספות על התורה המיוחס לו" (עמ' צז ושם הערה 129). בינתיים הופיע ספר מושב זקנים על התורה (לונדון תשי"ט), קובץ פירושי רבותינו בעלי תוספות, ושם מובאים עשרות פירושים מהרא"ש. פירושים אלה אמנם אינם זהים עם הפירוש לתורה המיוחס לרא"ש, אבל יש כאן אסמכתא שהרא"ש חיבר פירוש לתורה. אבל במאמרי הנ"ל ב"המעין" הבאתי סמוכין להשערה שהמחבר של ס' מושב זקנים ייחס את פירוש הטור הארוך לאביו, הרא"ש ועל יד זה מובאים ב"מושב זקנים" פירושים רבים בשם הרא"ש שמקורם בפירושים סתמיים בפירוש הטור הארוך. כמובן שנושא זה דורש עיון נוסף, עיין שם ב"המעין" תמוז תשכ"ד.

העורך האחראי: יונה עמנואל, רח' צפניה 26, ירושלים